

Վ. Ա. ԲԱՅՐՈՒՐԴՅԱՆ

ԻՐԱՆՈՒՄ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ 1905—1914 ԹԹ.

XX դարի սկզբին իլիսավոր իմպերիալիստական պետությունները տենդորեն սկսեցին նախապատրաստվել վճռական պայքարի՝ աշխարհը լերարաժանելու և ազդեցության նոր դոտիններ ձեռք բերելու համար։ Այդ պայքարին մեծագույն եռանդով և հետևողականությամբ սկսեց նախապատրաստվել նաև իմպերիալիստական Գերմանիան, որը XIX դարի վերջերից իր ռազմական և տնտեսական հզորության տեսակետից աշխարհում արդեն զրավում էր առաջատար տեղերից մեկը։

1894 թվականից գաղութային զավթումները դառնում են Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության իլիսավոր նպատակը։ Այդ ժամանակաշրջանից սկսած գերմանական իմպերիալիզմը սկսեց մշակել և գործնականում իրագործել արևելքի նկատմամբ ակտիվ քաղաքականություն, որը դարձավ վիլհելմյան Գերմանիայի քաղաքական հավատամքը «օրինակալիտիկ» անունով։

Գերմանական իմպերիալիզմը մեծ ակտիվություն էր դրսևորում Մերձավոր և Միջին արևելք ներթափանցելու և այդ շրջանում տրոստեսական ու քաղաքական գերակշռություն ձեռք բերելու ուղղությամբ։ Բնականաբար իրանը էլ լարող դուրս մնալ Գերմանիայի հետաքրքրությունների շրջանակից։ Նրա առաջին ակտիվ փորձերը իրան ներթափանցելու ուղղությամբ վերաբերում են անցյալ դարի 70-ական թթ. 1873 թ. Գերմանիային հաջողվեց իրանի հետ կնքել «բարեկամության, առևտրի և ծովագնացության մասին» պայմանագիր, որը սկիզբ դրեց այդ երկու երկրների միջև անմիջական հարաբերությունների հաստատմանը։ Պայմանագիրը Գերմանիային տրամադրում էր դիվանագիտական և առևտրական հարաբերություններում առավելագույն բարենպաստ պայմաններ։ Ըստ պայմանագրի Գերմանիան ստանում էր ազատ առևտրի և նավագնա-

ցության իրավունք, կապիտուլյացիոն արտոնութիւններ, ինչպես նաև Թեհրանում, Թավրիզում և Բուշիրում հյուպատոսութիւններ քաջ անհիւսիս թուլութիւններ։ Պայմանագրի 13-րդ հոդվածը նախատեսում էր Գերմանիայի միջնորդութիւնը այն դեպքում՝ եթե Իրանը վեճի կամ ընդհարման մեջ մտնէր որեւիցէ երրորդ պետութեան հետ¹։

Կնքելով հիշյալ պայմանագիրը, Գերմանիան ձգտում էր ամրապնդել Իրանում և հող նախապատրաստել իր հետագա առաջխաղացման համար դեպի Միջագետք և Միջերկրական ծովի ավազանը։

Մինչև XIX դարի վերջը Իրանի նկատմամբ գերմանական քաղաքականութեան մեջ առանձին ակտիվութիւն չի նկատուում։ Գերմանիան այդ ժամանակամիջոցում ղեկավորապես տարված էր Օսմանյան կայսրութիւնում ամրապնդելու խնդրով։ Միայն XX դարի սկզբին գերմանական կառավարող շրջանները իրենց ուշադրութիւնը կրկին բեռնեցին Իրանի վրա։ 1902 թ. հունվարին Բեռլինում ցարական կառավարութեան դեսպան Օստեն-Սակենը արտաքին գործերի մինիստր Լամզդորֆին գրած նամակում հայտնում էր, որ կանցլեր Բերհարդ Ֆոն Բյուլովը Ռայխստագում արտասանած իր ճառում խոսելով Գերմանիայի համար առևտրական շուկաների ավելացման անհրաժեշտութեան մասին, որպես գերմանական ապրանքների նոր ու ցանկալի շուկայի, ի թիվս այլ երկրների, նշել էր նաև Իրանը²։

Կանցլերի նման հայտարարութիւնը չէր կարող աննկատ անցնել։ Գերմանական կառավարական շրջաններին մոտ կանգնած ամսագրերից մեկը՝ «Der Tag»-ը անմիջապես հրատարակում է մի հոդված «Գերմանական համաշխարհային քաղաքականութեան նըպատակները» խորագրով, որի մեջ զարգացվում էր Իրանը գերմանական տնտեսական ազդեցութեանը ենթարկելու անհրաժեշտութեան գաղափարը³։

Հասկանալի է, որ Գերմանիայում այդ ժամանակ դեռ չէր կարող մշակված լինել Իրանի նկատմամբ տնտեսական քաղաքական-

¹ Motamen-ol-molk, Recueil des traités de l'Empire persan avec les pays étranger, Teheran, 1908, p. 1—13, տես նաև Г. В. Шитов, Персия под властью последних каджаров, Л., 1933, стр. 37.

² АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1902. д. 14, л. 6.

³ Նույն տեղում։

նության կոնկրետ ծրագիր, սակայն կարելի էր այնուամենայնիվ, կանխատեսել, թե իրանական շուկա Գերմանիայի տնտեսական ներ-
խուժման ինչպիսի հնարավոր ուղիներ կարող են լինել: Օստեն-Սա-
կենը, օրինակ, իր 1902 թ. գրած հաղորդագրության մեջ նշում
էր այն գլխավոր ուղիները, որոնցով գերմանական առևտրական
բաղաձայնությունը ձգտում էր թափանցել Իրան: Դա Հյուսիսային
Իրանն էր, հատկապես՝ Տրապիզոն, էրզրում, Բայազեդ ուղին և
Պարսից ծոցը, որտեղ գերմանացիները, նրա հայտարարությամբ,
ցանկանում են իրենց ձեռքը վերցնել ծովային առևտրի մի մասը:¹
Իրանում գերմանական քաղաքականության հետագա ակտի-
վացումը մեծապես նպաստեց Բաղդադի երկաթուղու նախագծի
իրականացումը: 1903 թ. կնքվեց գերմանո-թուրքական վերջնական
կոնվենցիան Բաղդադի երկաթուղու վերաբերյալ: Գերմանական կա-
պիտալը իր ձեռքն էր վերցնում Կոնիա — Ադանա — Մոսուլ — Բաղ-
դադ — Բասրա ամբողջ դժի շինարարությունը: Պանդերմանական
գաղափարախոսները ցնծությամբ հայտարարում էին, թե «Բաղդա-
դի երկաթուղին մեզ համար ձախակալ է կրացի դեպի Իրան և Աֆ-
ղանստան: Նա կլինի Բրիտանական Հնդկաստանի վրա կախված մի
մերկացված սուր»²:

Գերմանական իմպերիալիզմի արևելյան քաղաքականության
սկստվածքումը հանգեցրեց նրան, որ Մերձավոր ու Միջին արևելքում
իմպերիալիստական պետությունների գաղութային քաղաքականու-
թյան մեջ սկսվեց միանգամայն նոր շրջան: Սրվեցին հակասություն-
ները Ռուսաստանի և Գերմանիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի, Գեր-
մանիայի և Անգլիայի միջև: Այս երեք պետություններից յուրա-
քանչյուրը փորձում էր ամրապնդել իր սեփական դիրքերը և միա-
ժամանակ խորացնել հակասությունները մյուս երկու պետությու-
նների միջև: Գերմանական դիվանագիտությունը իր հաշիվները կա-
ռուցում էր հիմնականում երկու մրցակից պետությունների՝ Ան-
գլիայի և Ռուսաստանի հակասությունների վրա, միաժամանակ աշ-
խատելով նրանցից յուրաքանչյուրին հավատացնել, որ ինքը նրա
բնական դաշնակիցն ու բարեկամն է: Օգտագործելով նշված տակ-
տիկան, գերմանական իմպերիալիզմը միաժամանակ աշխատում էր
ուժեղացնել անգլո-ռուսական փոխադարձ բախումները Մերձավոր

¹ Նույն տեղում, լլ. 77, 78.

² Бондаревский Г. Л., Багдадская дорога и проникновение гер-
манского империализма на Ближний Восток, (1888—1903), Ташкент, 1955,
стр. 46.

և Միջին արևելքում, որը հնարավորություն կաար նրան հաղթահարել այդ երկու պետությունների դիմադրությունը Բաղդադի երկաթուղու նախագծի իրականացման հարցում: «Երբ բրիտանացիներն ու ռուսները կսկսեն կրծոտել միմյանց,— գրում էր Վիլհելմ II,— այնժամ մենք կկարողանանք Բաղդադի ձանապարհը դնել մեր գրպանը»¹:

Մինչև 1904—1905 թթ. Գերմանիան թեև տարեցտարի ուժեղացնում էր իր ազդեցությունը Իրանում, սակայն նրա գործունեությունը ծավալվում էր գլխավորապես տնտեսական բնագավառում: Գերմանիային հաջողվեց իրանական մի շարք քաղաքներում հիմնել առևտրական ֆիրմաներ: Մասնավորապես Համբուրգի առևտրական ընկերությունները կանոնավոր առևտրական կապեր հաստատեցին Բուշիրի, Լենգեյի, Մոհամմարայի, Բասրայի և Բահրեյն կղզու հետ²:

Սակայն գերմանական կապիտալը տենչում էր Իրանում ծավալել առավել լայն գործունեություն: Նա ցանկանում էր իր բաժինն ունենալ Իրանի բնական հարստությունների շահագործման մեջ: Այդ նպատակով նա ժամանակ առ ժամանակ շոշափում էր իրանական կառավարող շրջանների տրամադրությունը, բայց և միշտ հանդիպում էր անգլո-ռուսական դիմադրությանը, որը հաղթահարելու նպատակով Գերմանիան առաջ քաշեց մի լողունդ. «Իրանը անկախ երկիր է, և որպես այդպիսին պետք է բաց լինի բոլորի համար»³: Սակայն տնտեսական տեսակետից բոլոր ազգերի «ազատության և հավասարության» գերմանական այդ քաղաքականությունը ևս չըտվեց ցանկալի արդյունքներ, որովհետև Գերմանիայի ամրապնդվելը Իրանում Անգլիայի և Ռուսաստանի կողմից դիմում էր որպես իրենց շահերին անմիջական սպառնալիք ոչ միայն այդ երկրում, այլև ամբողջ Մերձավոր ու Միջին արևելքում:

Վերոհիշյալ պետությունների սահմանափակումներն Իրանում հաղթահարելու համար, ռուս-ճապոնական պատերազմի տարիներին Գերմանիան նոր գրոհ նախաձեռնեց: Սակայն նրա համար առավել բարենպաստ իրադրություն ստեղծվեց պատերազմի ավարտից հետո: Երբ որոշվեց ռուս-ճապոնական պատերազմի բախտը և

¹ „Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette. 1871—1914“. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes (GP), bd. 17, № 5213, s. 375.

² ЦГИА, ф. 560, д. 359, л. 107—108.

³ А. Ф у к с, Германская политика в Персии, «Новый Восток», №№ 20—21, 1928, стр. 112.

Ռուսաստանը դգաց, որ ինքը դուրս է քշվում Հեռավոր արևելքից, և թիւ ոչ առհասարակ, դոնե անորոշ ժամանակով, Պետերբուրգում նորից աշխուժացաւ ղեպի Մերձավոր ու Միջին արևելք շարժվելու ավանդական քաղաքականութիւնը: Պետք էր շտապել Մերձավոր և Սիւրիին արևելք, որովհետև Գերմանիան և Անգլիան աշխատում էին կանխել իրեն ինչպես իրանում, այնպես էլ Թուրքիայում: Պետերբուրգից հետո ղեպի Հնդկաստանի սահմանները Ռուսաստանի շարժման հնարավորութեան հարցը դարձաւ Անգլիայի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ ռազմական շրջանների հատուկ ուսումնասիրութեան առարկան: Անգլիայի անհանդսաութիւնը ավելի էր ուժեղանում ղերմանական տարրեր հեղինակների և պաշտոնական ու կիսապաշտոնական մամուլի հողվածների հետևանքով, որտեղ տեսական դատողութիւններ էին արվում ռուս-ճապոնական պատերազմից հետո ռուսական քաղաքականութեան հնարավոր տրամաբանական ընթացքի մասին: Այդ հողվածներն ուղղակի կրակի վրայ լուղ էին ավելացնում: Այսպես, գերմանական «ASIE» հատուկ ամսագրում հայտնվում էր այն տեսակետը, որ Ռուսաստանը պետք է սեանշի դիմի Միջին Ասիայում: Բացի դրանից, գերմանացիների կարծիքով, Ռուսաստանին ոչինչ չէր մնում, քան իւր փնտրել ղեպի ծով՝ Պարսից ծոցի ուղղութեամբ: Գերմանիան գտնում էր, որ Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև ռազմական բախումը եթե ոչ հիմա, ապա համենայն դեպս մոտիկ ապագայում անխուսափելի է և միաժամանակ շեշտում էր Անգլիայի դերը ռուս-ճապոնական պատերազմում²:

Նման դատողութիւնները վերջնականապես անհանգստացրին անգլիացիներին և ռազմական «Army and Navy» ամսագիրը հրատարակից մի մարտական հողված այն մասին, որ Հնդկաստանը ձեռք է բերված սրով և պետք է պահպանվի նույնպես սրով³:

Ռուս-անգլիական բախումը հասունացնելու քաղաքական գծի պրակտիկ իրականացման նպատակով, գերմանական կառավարող շրջաններն առաջ էին քաշում կոնկրետ նախագծեր, որոնց դգալի մասը ավելի շուտ հետապնդում էին Անգլիային սպառնալու նպատակներ, քան կարող էին գործնականում իրագործվել: Այս տեսակետից չափազանց հատկանշական է 1905 թ. հրապարակված գեր-

¹ «Երկրի ձայնը» (շաբաթաթերթ, Բ. տարի, № 30, 1907 թ. հոկտ. 23):

² К. Смирнов, Оборона Индии «Известия штаба Кавказского военного округа», №№ 13—14, Тифлис, 1906, стр. 41—42.

³ Նույն տեղում, էջ 42:

մանական գիտնական էմիլ Վեիստերի նախագիծը Կասպից ծովի և Պարսից ծոցի միջև ջրանցքների մի ամբողջ սխեմա կառուցելու վերաբերյալ¹։

Այս նախագծի հիմնական նպատակն էր իրանում և Միջագետքում բրիտանական քաղաքականության հաջողություններին հակակշիռ ստեղծելը և Եվրոպայի ցամաքային պետությունների՝ Ֆրանսիայի, Ավստրիայի, Գերմանիայի և Ռուսաստանի միջև շահերի միասնություն հաստատելը ընդգծել Անգլիայի։

Մանրամասն վերլուծության ենթարկելով անգլիական ինժեներ Վիլկոկսի նախագիծը Եփրատի ու Տիգրիսի միջև նավարկելի ջրանցք կառուցելու, ինչպես նաև Զմյուռնիայից Փոքր Ասիայի վրայով դեպի Միջին Ասիա երկաթուղային ճանապարհ կառուցելու անգլիական պլանները, էմիլ Վեիստերը Գերմանիայի կառավարող շրջանների անունից հայտարարում էր, որ այդ նախագծերի իրականացումով էստեղծվի մի նոր անգլիական առևտրական ուղի, որը կոչված է մրցակցել Բաղդադի երկաթուղու հետ։ Սակայն ցույց տալու համար, որ նախագծվող երկաթուղին սպառնում է ոչ միայն Գերմանիայի, այլև Եվրոպայի ցամաքային պետությունների շահերին, այն առումով, որ նրանք ընդմիջտ կղրկվեն Բաղդադի ու Բանդար-Աբբասի ճանապարհով Հնդկաստանի, Զոնդյան կղզիների ու Հեռավոր արևելքի հետ առևտուր անելու հնարավորությունից, գերմանական գիտնական-քաղաքագետը կոչ էր անում ցամաքային պետություններին՝ միավորվել Անգլիայի դեմ։ Ընդ որում հենց ինքն էլ կատարում էր վերոհիշյալ պետությունների միջև պարտականությունների բաժանում։ Ֆրանսիային առաջարկում էր շարժվել դեպի Հալեպ ու Քասրա։ Գերմանիայի առջև խնդիր էր դնում ավարտել Կ. Պոլիս—Բանդար-Աբբաս երկաթուղին, գրավել Բանդար-Աբբասը և իր ձեռքը վերցնել Պարսից ծոց դուրս գալու բանալին։ Ռուսաստանին առաջարկում էր ջրանցք կառուցել էնզելիի և Բաղդադի միջև, եթե նա ցանկանում է, որպեսզի իրեն թույլ տան իր ռազմական նավատորմը հանել Հնդկական օվկիանոս։

«Գերմանիայի կողմից առաջնորդվող (ընդգծումը մերն է —Վ. Բ.) մայր ցամաքի մեծ պետությունները,— ասվում էր գերմանական այդ առաջարկությունում,— դեռևս կարող են հարված հասցը-

¹ Տե՛ս «Известия штаба Кавказского военного округа», № 22. 1-я треть, Тифлис, 1908. стр. 19—33.

նել Բրիտանական համաշխարհային կայսրության անկյուններից մեկին առավել շուտ, քան այդ շենքի կառուցումը կհասնի իր ավարտին: Իհարկե դա վտանգավոր է... սակայն այժմ կամ երբեք¹:

Գերմանական այս ուլաններում պարզորոշ երևում է Անգլիային Միջադեպից ու Պարսից ծոցի ավազանից դուրս մղելու և այդ «ավետյաց երկրում» իր «Եզրիպտոսը» ստեղծելու գերմանական այն հանրահայտ ծրագիրը, սրի մասին եվրոպական մամուլը ժամանակին մեծ աղմուկ էր բարձրացրել²:

XX դարի առաջին տասնամյակի անդլո-գերմանական հարաբերությունների հարցը հետևյալ ցինիկ գնահատականն է ստացել կանցլեր Բերնհարդ Ֆոն Բյուլովի կողմից. «Մենք պահանջ չենք ներկայացնում անգլիական տիրապետությունների նկատմամբ, միայն ցանկանում ենք, որ մեզ հանգիստ թողնեն և որպեսզի Անգլիան, եթե նա ուզում է ուտել ուրիշի պնակից, որը պատկանում է թույլ սլետություն, մեզ ևս թողնի միասին ուտելու: Համաձայնությունը այս իմաստով մեղ համար կարող է լինել միայն ցանկալի»³:

Գերմանական այս երկդիմի քաղաքականությունը առավել լայնուն դրսևորվում էր Իրանում: 1905 թ. վերջերից, օգտվելով իր համար ստեղծված բարենպաստ իրադրությունից, Գերմանիան ըսկըսեց մեծ ակտիվություն ցուցաբերել իրանական կառավարությունից կոնցեսիաներ ստանալու ուղղությամբ:

1905 թ. ցարական կառավարությունը մերժեց շահի խնդրանքը փոխառություն տրամադրելու վերաբերյալ, իսկ Անգլիան նույնպես ընդառաջ չգնաց այդ խնդրանքին: Շահը ստիպված էր դիմել Գերմանիային, որպեսզի ինչ-որ ձևով ևլք գտնի վերահաս ֆինանսական կրախից և երկրում սկսված հեղափոխությունից փրկվելու համար: Գերմանական կառավարությունը, իհարկե, անմիջապես օգտըվեց առիթից և 1905 թ. վերջին, 1906 թ. սկզբին Թահրանում գերմանական գործերի հավատարմատար կոմս Ռեքսի և իրանական կառավարության միջև սկսվեցին համապատասխան բանակցություններ, որոնց արդյունքի մասին իր 1906 թ. մայիսի 31-ի թվականի հեռագրում Փարիզից նեկլյուզովը հաղորդում էր, որ Գերմա-

¹ «Известия штаба...», № 22, стр. 30—33.

² Տե՛ս Ալեքսանդր Յուլար, Գերմանական համաշխարհային քաղաքականությունը և մահմեդական աշխարհը («Մուրճ», № 7, 1905 թ. հուլիս, նոր շրջան, 5-րդ տարի):

³ Беригард Бюлов, Воспоминания, М—Л., 1935, стр. 10.

նիւն շահի համար հաջողեցրեց 25 միլիոն մարկի փոխառութիւն¹։ Նույն հեռագրում հայտնվում էր նաև փոխառության պայմանների մասին։ Շահական կառավարութիւնը, որպես «փոխհատուցում» պարտավորվում էր բավարարել Գերմանիայի հետևյալ պահանջները. գերմանական «Համբուրգ-Ամերիկա» նավային ընկերութիւնը Համբուրգ — Պարսից ծոց գծի համար իրանական տերիտորիայում տրամադրել նավահանգիստ կամ քարածխային պահեստ. Գերմանիան ստանում էր նաև Բաղդադից մինչև իրանական տերիտորիան կառուցվող խճուղային ճանապարհը մինչև Քերմանշահ կամ Համադան շարունակելու իրավունք։

Սակայն Գերմանիայի այս պահանջները միանգամից հարվածում էին և Ռուսաստանի և Անգլիայի շահերին։ Առավել ևս, որ վերջիններս չէին կարող անտարբերութեամբ նայել գերմանական հետու գնացող այդ նախաձեռնութիւններին։ Այդ պատճառով Անգլիան և Ռուսաստանը ձախողեցին այդ գործարքը։

Սակայն գերմանական կապիտալը չէր վհատվում իրանում խոշոր կոնցեսիաներ ստանալու և մասնավորապես իրանական ֆինանսների վրա իր հսկողութիւնը սահմանելու լայնահուն սլանդաններից։ Դեռևս 1905 թ. Մոդաֆֆեր-էդ-Դին շահը սկզբունքային համաձայնութիւն տվեց Թեհրանում գերմանական բանկ հիմնելու վերաբերյալ։ Սակայն միայն 1906 թ. կեսերին իրանում գերմանական գործերի հավատարմատար բարոն Ռիխտհոֆենը առաջին քայլերը ձեռնարկեց այդ ուղղությամբ։ 1906 թ. հուլիսի 1-ին իրանական կառավարութիւնը խոստանալով փոխառութիւն, նրան հաջողվեց արտաքին դործերի մինիստր Նասրուլա խան Մոշիր-էդ Դուլի հետ կնքել գաղտնի համաձայնագիր Թեհրանում գերմանական բանկ հիմնելու վերաբերյալ²։

Սակայն այս անգամ ևս Գերմանիային չհաջողվեց հասնել իր նպատակին։ Դրա հիմնական պատճառը այն էր, որ այդ շրջանում մեջլիսը գեռ չէր հուսահատվել սեփական ջանքերով իրանում ազգային բանկ ստեղծելու մտադրութիւնից և այդ պատճառով թշնամաբար էր վերաբերվում դեպի ամեն տեսակի օտարերկրյա փոխառութիւններ³։

¹ А. Попов, Царская Россия и Персия в эпоху русско-японской войны, «Красный архив», № 53, 1932, стр. 31.

² ЦГИА, ф. 600, л. 345, л. 14—15.

³ Ա. Ֆուկս, նշմ. աշխ., էջ 116։

Այս խոշորագույն հաղթահարելու նպատակով գերմանական դի-
վանագիտությունը ուժեղացրեց մեջլիսի պատգամավորների շըր-
ջանում դերմանոֆիլ կուսակցություն ստեղծելու աշխատանքները:
Այդ քաղաքականությունը որոշակի հաջողություն ունեցավ: Ստեղծ-
վեց դերմանոֆիլ ուժեղ կուսակցություն, որին հարեցին բարձր պե-
տական պաշտոններ զբաղեցնող այնպիսի ազդեցիկ քաղաքական
դեմքեր, ինչպես կաշարական արքայազն Ջել էս-Սուլթանը, Սալար
Էդ-Դոլին, առաջին մեջլիսի նախագահներ Սանի էդ-Դոլին և էհթե-
շամ-էս-Սալթանեն, լուսավորության մինիստր Մոխրբեր-էս-Սալթա-
նեն, Ալա-էլ-Մուլքը, ներքին գործերի մինիստրի տեղակալ Մոհթե-
շամ-էս-Սալթանեն, արդարադատության մինիստր Մոայեդ-էս-
Սալթանեն և շատ ուրիշներ¹, որոնք կողմնորոշվում էին դեպի Գեր-
մանիան և Անգլիայի ու Ռուսաստանի դեմ սլայքարում ցանկանում
էին լայնորեն օգտագործել Գերմանիային:

Դեռևս 1906 թ. վերջերին զգալով սնգլո-ռուսական մերձեցման
բացահայտ տևողությունները, գերմանական դիվանագիտությունը տեղ-
դադին գործունեություն ծավալեց Իրանում, աշխատելով ստեղծել
կայուն բազա այդ երկրի գործերին ակտիվ միջամտություն ցույց
տալու համար այն պահին, երբ հարց բարձրացվի Իրանի վերաբեր-
յալ Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև համաձայնության մասին:

Բանդար-Բուշիրում, որտեղ գերմանացիներն արդեն ունեին
հյուպատոսություն, սլահանջվեց նաև առևտրական ֆակտորիա բաց
առնելու իրավունք: Երկրում սկսեցին համառ լուրեր շրջել այն մա-
սին, թե հնարավոր է, որ բելգիական մաքսային աստիճանավոր-
ները փոխարինվեն գերմանական խորհրդականներով: Շատերը
հակված էին նույնիսկ կանխատեսելու, որ գերմանական ազդեցու-
թյունը շատ շուտով կսկսի թափանցել նաև Իրանի ռազմական շըր-
ջանները: Նույնիսկ խոսում էին այն մասին, որ բանակի վերակազ-
մավորման հանձնաժողովի մեջ գործուն մասնակցություն են ունե-
նալու գերմանական սպաները²:

1907 թ. Գերմանիան Իրանում նոր, առավել ուժեղ հարձակում
նախաձեռնեց անգլո-ռուսական դիրքերի դեմ: Այդ գործում բացա-
ռիկ եռանդ էր դրսևորում ինքը՝ կայզերը, որը Օստեն-Սակենի բնո-
րաշմամբ լինման գործերում հակված էր գերմանական ազդեցիկ

¹ М. С. Иванов, Иранская революция 1905—1911 гг., М., 1957, стр.
210. տե՛ս նաև АВПР, ֆ. «Персидский стол», 1907, д. 913, л. 2106.

² «Известия штаба...», № 22, стр. 1.

ֆինանսական և արդյունաբերական գործիչների կողմը»¹։ Մանոթանալով Իրանում գերմանական դեսպանորդ Շտեմրիխի զեկուցագրի հետ Թեհրանում գերմանական բանկ բաց անելու անհրաժեշտության մասին², կայզերը ոգևորվեց այդ գաղափարով և կարգադրեց առանց հապաղելու զբաղվել հիշյալ գործով։

1907 թ. ապրիլին Թեհրան ժամանեց գերմանական խոշոր ֆինանսիստ, «Գերմանական արևելյան բանկի» գերեզմուր Հերբերտ Գուտմանը։ Վերջինս հենվելով 1906 թ. հուլիսի 1-ի գերմանո-իրանական գաղտնի կոնվենցիայի վրա, իր բանկի անունից դիմեց շահին՝ խնդրելով տալ իրեն Թեհրանում գերմանական բանկ բաց անելու թույլտվություն։ Իր ներկայացրած նախագծում Գուտմանը պահանջում էր գերմանական բանկին իրավունք տալ 60 տարի ժամկետով Իրանում կատարել բանկային օպերացիաներ, նահանգական քաղաքներում բաց անել բանկի բաժանմունքներ։ Բանկը իրավունք էր ստանալու Թեհրանում և Թավրիզում ձեռք բերել հողամասեր։ Իրանի տարբեր քաղաքներում հիմնել առևտրական, արդյունաբերական ձեռնարկություններ և ֆինանսական հիմնարկություններ։ Գերմանացիները պահանջում էին բանկն ու նրա բաժանմունքներն աղատել ամեն տեսակի հարկերից ու տուրքերից, իրենց կողմից ներմուծված ապրանքների համար չգանձել մաքսատուրքեր, բանկին իրավունք տալ կատարել իրանական գանձարանի բոլոր տեսակի վճարումները արտասահմանում, կտրել իրանական արծաթյա դրամ, բանկին տալ ամբողջ Իրանում հանքային հանածոների հետախուզման մենաշնորհային իրավունք։ Գուտմանը պահանջում էր նաև հատուկ հողային բանկեր կազմակերպելու, ոռոգման աշխատանքներ կատարելու, ջրային ուժերի շահագործման, ոռոգման և ջրմուղի սխեմաներ կառուցելու կոնցեսիաներ։ Գերմանական առաջարկություններում նախատեսվում էր նաև Պարսից ծոցում բաց անել առևտրական դեպո (Բանդար — Բուշիրում) և միաժամանակ կանոնավոր հաղորդակցությամբ Պարսից ծոցի նավահանգիստները կապել գերմանական ջրերի հետ։ Այնուհետև գերմանացիները ձգտում էին երկաթուղային ճանապարհով Թեհրանը կապել իրանա-թուրքական սահմանի հետ իբր թե հեշտացնելու համար ուխտագնացությունը դեպի շիիթների սրբազան քաղաքներ՝ Քարբալա և Նաջաֆ, սակայն իրականում հետապնդելով տնտեսական

¹ АВПР, ф. «Канцелярия МИД», д. 17, л. 251 об.

² Նույն տեղում։

բաղադրական և ռազմագիտական նպատակներ: Ընդ որում ըստ նախնական նախագծերի այդ ճանապարհը անցնելու էր Քերմանշահի և նավթաբեր շրջանի վրայով դեպի Բաղդադի երկաթուղու հետ միացման կետը: Մի այլ գծով Գերմանիան մտադիր էր Թեհրանը կապել Պարսից ծոցի հետ¹:

Գերմանական այս պլանները լուրջ անհանգստություն պատճառեցին Անգլիային և Ռուսաստանին: Անգլիական թերթերը անմիջապես աղմուկ բարձրացրին, որ գերմանական բանկը մտադիր է վարկավորել աղգային շարժումը Իրանում²: Ռուսաստանը ևս վճռականորեն հանգես եկավ դրա դեմ, հայտարարելով, որ գերմանական նախագծի հաստատման դեպքում ինքը կպահանջի համապատասխան փոխհատուցում ռուսական բանկի համար: Դեռևս մինչև Գուտմանի Թեհրան մեկնելը, նրա միսիայի կապակցությամբ Օստին-Սակենը Բեռլինում ղրույց է ունենում նախկին արտաքին գործերի մինիստր կոմս Ֆոն Չիրսկու հետ, որտեղ նա հայտարարում է, որ «Ռուսաստանի և Գերմանիայի առևտրական շահերը մինչև այժմ ոչ մի տեղ չեն բախվել: Չի կարելի վիճարկել մեր կենսական շահերը Պարսկաստանում, որոնք սլավոնավորված են մեր աշխարհագրական դիրքով: Հետևաբար ցանկալի էր, որ Գերմանիան իր արտադրանքների վաճառքի համար փնտրեր այլ շուկաներ»: Իրան Ֆոն Չիրսկին պատասխանում է, որ Իրանը անկախ էրկիր է, և այդ պատճառով չի կարելի արգելակել մյուս պետությունների մուտքը իրանական շուկաները³:

Ի վերջո անգլո-ռուսական ձեռման տակ շահական կառավարությունը ստիպված էր մերժել Գուտմանի առաջարկը: Բայց և նա չէր կարող հաշվի չնստել Իրանի քաղաքական շրջանների վրա Գերմանիայի ունեցած ազդեցության հետ: Այդ իսկ պատճառով գերմանական կառավարությանը ինչ-որ չափով զոհացնելու նպատակով շահը թույլատրեց տալ մի փոքրիկ բանկային կոնցեսիա⁵,

¹ АВПР, ф. «Персидский стол», 1907, д. 913, лл. 230—232, ЦГИА, ф. 360, д. 359, л. 15—17, 59, 62—64, 67—69, 77—79, 94—95, տե՛ս նաև «Известия штаба Кавказского военного округа», 1907, № 19, 1-я треть, стр. 57.

² К. Смирнов, Немецкая школа в Тегеране, «Известия штаба Кавказского военного округа», № 22, стр. 1.

³ АВПР, ф. «Персидский стол», 1907, д. 913, л. 229.

⁴ АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1907, д. 17, л. 251 об.

⁵ «Գերմանական արևելյան բանկի» և իրանական կառավարության միջև կնքված համաձայնագրի տեքստը տե՛ս АВПР, ф. «Персидский стол», 1907, д. 913, л. 230—232.

որի մասին Գարսուվիզը տեղեկացնում էր արտաքին գործերի մի-
նիստրությանը (Գարսուվիզի 1907 թ. հուլիսի 25-ի № 333 հեռագի-
րը)։ «Երեկ ստորագրվեց գերմանական բանկի վերաբերյալ պայ-
մանագիր գուտ առևտրական հիմքի վրա, առանց որևիցե կոնցե-
սիոն արտոնությունների։ Պայմանագրի ժամկետն է 45 տարի։ Հիմ-
նական կապիտալն է մեկ միլիոն թուման։ Բանկի վրա սահմանվում
է շահական կառավարության հսկողությունը»¹։

Այսպիսով իրանական ֆինանսների վրա հսկողություն սահ-
մանելու և Իրանը տնտեսապես իրեն ենթարկելու գերմանական այս
փորձը ես ավարտվեց լրիվ անհաջողությամբ։

1907 թ. գարնանից Գերմանիան լայն հարձակում ծավալեց
Անգլիայի դիրքերի դեմ Պարսից ծոցի շրջանում։ Գերմանական կա-
ռավարող շրջանները պահանջում էին «իրավահավասար» վիճակ
Պարսից ծոցի շրջրում, հակառակ դեպքում սպառնալով ղեկի գի-
մել իրենց «իրավունքները» պաշտպանելու համար։

Օգտագործելով Թուրքիայի վրա ունեցած իր մեծ ազդեցություն-
ներ, գերմանական կառավարությանը հաջողվեց ստանալ Պարսից
ծոցում Թուրքիային նմի՞նալ ձևով պատկանող Ֆարուրի կղզում
ծովային կայան կառուցելու իրավունք։ Կալվերի հրամանով գեր-
մանական նավատորմը տենդորեն նախապատրաստվում էր ռադ-
մական ցույցի Պարսից ծոցի թուրքական շրջրում։ Անգլիան, բնա-
կանաբար, չէր վարող անտարբերությամբ նայել գերմանական այս
ոտնձգություններին իր տիրապետությունների ռաբազան վայրե-
րում, և արտաքին գործերի մինիստր Գրեյը ի լուր ամբողջ աշխարհի
կրկին հաստատեց մարկիզ Լանդստոունի այն հայտնի դեկլարա-
ցիան, որ որևիցե մեկի կողմից Պարսից ծոցում հիմնավորվելու
փորձը Մեծ Բրիտանիայի կառավարության կողմից կդիտվի որպես
«կազուս բելլի»։ Այդ հայտարարությանը հետևեց բրիտանական
ռազմա-ծովային նավատորմի նոր միավորների ժամանումը Պար-
սից ծոց։ Եվ Գերմանիան ստիպված էր զիջել։

Ռուս-ճապոնական պատերազմից հետո ստեղծված միջազգա-
յին նոր իրադրությունը և հատկապես գերմանական քաղաքակա-
նության ակտիվացումը ստիպեց Անգլիային բանակցությունների
մեջ մտնել Ռուսաստանի հետ անգլո-ռուսական համաձայնագիր
կնքելու վերաբերյալ։ Այդ նպատակով 1906 թ. մայիսին Պետեր-
բուրգ ժամանեց անգլիական դեսպան Ա. Նիկոլսոնը, որից հետո

¹ Ա. Ֆ ու կ ս, նշվ. աշխ., էջ 118։

ոկսվեցին անգլո-ռուսական բանակցությունները¹։ Բանակցություններ սկսելով Անգլիայի հետ, ցարական կառավարությունը միաժամանակ գտնում էր, որ անհրաժեշտ է շարել հարաբերությունները Գերմանիայի հետ։ Այդ քաղաքական գիծը իրագործելու նպատակով 1906 թ. հոկտեմբերին Իզվոլսկին մեկնեց Բեռլին։ Այստեղ ռուսական արտաքին գործերի մինիստրը ուշխատում էր համոզել Բուլղարիին, որ Անգլիայի հետ բանակցությունները բնավ ուղղված չեն Գերմանիայի դեմ և առհասարակ չեն շոշափում ընդհանուր քաղաքականության հարցերը։ Միաժամանակ Իզվոլսկին Բեռլինում ցանկանում էր ձեռք բերել մի այնպիսի համաձայնություն, որն ապահովեր ռուսական շահերն Իբանում՝ գերմանական ոտնձգություններից²։

Այդ նոյաստակով նա առաջարկեց կնքել ռուս գերմանական համաձայնագիր Բաղդադի երկաթուղու և Իրանի վերաբերյալ։ Գերմանական կողմը տվեց իր համաձայնությունը³։ 1907 թ. փետրվարի 20-ին հակառակ անգլիացիների ցանկության Իզվոլսկին Պետերբուրգում գերմանական դեսպանին հանձնեց ռուս-գերմանական համաձայնագրի նախագիծը։ Ռուսաստանը Գերմանիայից պահանջում էր իրանական սահմանի մոտ և Իրանի տերիտորիայում չկառուցել Բաղդադի երկաթուղու ճյուղավորումներ, պաշտոնապես հայտարարել, որ Գերմանիան Իրանում չունի քաղաքական շահեր և ճանաչել ռուսական այդպիսի շահերի առկայությունը Հյուսիսային Իրանում։ Ռուսաստանը Գերմանիայից պահանջում էր նաև Իրանի այդ մասում փորձեր չկատարել կոնցեսիաներ ստանալու ուղղությամբ։ Փոխարենը նա խոստանում էր արգելքներ չհարուցել Բաղդադի երկաթուղու շինարարության գործում⁴։

Գերմանիան սակայն այս նախագծի որոշ «ուղղումների» սլաքներովակի տակ ըստ էության ներկայացրեց սեփական նախագիծ, որտեղ ոչ միայն չէր հրաժարվում Իրանում երկաթուղիներ կառուցելու իր սլաններից, այլև կոնկրետ առաջարկներ էր անում Թեհրանից մինչև Բաղդադի մագիստրալը երկաթուղային գիծ կառուցելու վերաբերյալ⁵։

Ցարական կառավարությունը մերժեց այդ առաջարկը։ Անգլո-ռուսական բանակցությունների հաջող ընթացքը, սակայն, ստիպեց

¹ «История дипломатия», т II, М., 1963, стр. 608.

² Նույն տեղում, էջ 614։

³ „Die Grosse Politik“, Bd. XXV, т. I. № 8649, ss. 231—234.

⁴ ibid, № 8580, s. 123—124.

⁵ ibid, № 8588, s. 137—141.

գերմանական կառավարությանը իր շահերի տեսակետից միանգամայն զգաստորեն գնահատել անգլո-ռուսական Անտանտի ըստեղծման ապագա հետևանքները:

Եվ թերևս այդ էր պատճառը, որ 1907 թ. կեսերից իրանական գործերի վերաբերյալ գերմանական քաղաքականության մեջ նկատվում է որոշ փոփոխություն: Կայսերական արտաքին գործերի մինիստրությունում մշակվում է անգլո-ռուսական մերձեցումը խոչընդոտելու և Ռուսաստանի հետ գերմանո-ռուսական հարաբերությունների վիճելի հարցերի վերաբերյալ համաձայնության գալու գիծ: 1907 թ. հունիսի 18-ին Գերմանիան գիմում է Պետերբուրգին հետևյալ առաջարկությամբ. գերմանական կառավարությունը պարտավորվում է ոչ ուղղակի և ոչ էլ անուղղակի ձևով, իր հպատակների միջոցով, փորձեր չկատարել Հյուսիսային Իրանում երկաթուղային, խճուղային կամ հեռագրական կոնցեսիաներ ստանալու ուղղությամբ, պայմանով, որ Ռուսաստանը կղաղարեցնի իր դիմագրությունը Բաղդադի երկաթուղու շինարարության հարցում և իրանական տերիտորիայում կհոգա կառուցել Թեհրան-Նանեկին երկաթուղային գիծը, որը թուրք-իբանական սահմանի մոտ կմիանա Բաղդադի երկաթուղու Սեդիշե-Նանեկին գծի հետ: Գերմանիան առաջարկում էր նաև երաշխիքներ տալ, որ Թուրքիայի և Իրանի հաղորդակցության ճանապարհների միջև չեն սահմանվի տրանզիտային մաքսատուրքեր և դիֆերենցիալ տարիֆներ և որ գերմանական առևտուրը Իրանում կօգտվի լրիվ ազատությունից¹:

Սակայն գերմանական այս առաջարկությունը անպատասխան թողնվեց Պետերբուրգի կողմից, որովհետև նախ դա դիտվեց որպես շատ հեռու գնացող նախագիծ, և ապա այդ ժամանակ Անգլիայի և Ռուսաստանի միջև Իրանը ազդեցության գոտիների բաժանելու րանակցություններն ավարտվում էին: Վերջապես 1907 թ. օգոստոսի 31-ին կնքվեց անգլո-ռուսական համաձայնագիրը:

Այսպիսով գերմանական վտանգը և ազգային-ազատագրական շարժման վերելքը Իրանում պայմաններ ստեղծեցին երկու վաղեմի մրցակիցների՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի համագործակցության համար: Այս երկու պետությունները պարտավորվում էին փոխադարձ աջակցությամբ խափանել իրենց «ազդեցության շրջանակում» ամեն մի օտար ոտնձգություն:

¹ ЦГИА, ф. 1276, д. 929, л. 272—273.

Գերմանական դիվանագիտական շրջաններում անգլո-ռուսական համաձայնագիրը մեկնաբանվեց որպես Իրանում գերմանական շահերի դեմ ուղղված մի ակտ: Այդ պատճառով գերմանական սամոլը անմիջապես լայն կամպանիա ծավալեց անգլո-ռուսական լուկի դեմ:

Գերմանիան անմիջապես կառչեց երկրում լայն տարածում ստացած «Իրանը իրանցիների համար» լուղունգից, օգտագործելով Իրանի ժողովուրդների ազգային զգացումներն ու հակաիմպերիալիստական տրամադրությունները Անգլիայի և Ռուսաստանի դեմ: Գերմանական այս քաղաքականությունը հետևյալ ձևով է բնութագրել Իրանում ռուսական դեսպան Գարսվիդը իր 1908 թ. փետրվարի 14-ի հեռագրում. «...Իրանում, ինչպես և Թուրքիայում իրենց ներկայացնելով որպես մահմեդականների անկեղծ բարեկամ ու հովանավորող, գերմանացիները հռանդագին լուրեր են տարածում այն մասին, որ իբր Իրանում գերմանական քաղաքականության նպատակը հենց այն է, որ պաշտպանեն նրա ինքնուրույնության և անկախության իրավունքները Ռուսաստանի և Անգլիայի ոտնձգություններից: Որ հիշյալ երկու պետությունները տասնյակ տարիների ընթացքում մեծ ջանքեր էին գործադրում, որպեսզի Իրանը ենթարկեն իրենց բացառիկ ազդեցությանը, կասեցնելով նրա գործողությունների ազատությունը, արգելակելով նրա առաջադիմության ճանապարհը, ղրկելով նրան հաղորդակցության ճանապարհների՝ կուլտուրայի և քաղաքակրթության այդ հաղորդիչների կառուցման իրավունքներից»¹:

Գերմանական դուրծակալներն աշխատում էին երկրում ստեղծել այնպիսի տպավորություն, թե իբր Գերմանիան համակրում է իրանական սահմանադրական ու ազգային շարժմանը և շահագրգռված է Իրանի տնտեսական ու քաղաքական ինքնուրույնության ամրապնդման մեջ: Իրանական ազգայնականներին իրենց կողմը գրավելու նպատակով գերմանական ներկայացուցիչները հանդես էին գալիս իրանական սահմանադրության պաշտպանի դերում²: Գերմանական այդ քաղաքականության իմաստը համապարփակ ձևով բացահայտել է Գարսվիդն իր վերոհիշյալ հեռագրում, որտեղ նա գրում էր, որ մինչև այժմ Իրանում շունենալով ուղղակի շահեր և հատկապես ոչ կոնցեսիաներ, ոչ արդյունաբերական ձեռ-

¹ АВПР, ф. «Персидский стол», 1908. д. 915, л. 124—125 об.

² Sht. «Представители Турции и Германии в Персии в роли защитников персидской конституции», «Известия штаба...», № 22, стр. 34—35.

Նարկոթիկոններ, ոչ հիմնարկոթիկոններ, գերմանացիները կարող են միանգամայն անտարբեր նայել զարգացող իրադարձություններին, միաժամանակ շողոթորթելով և՛ հեղափոխական էնջումեններին, և՛ մեջլիսին, և՛ միևնույն ժամանակներին, և՛ հենց իրեն շահին, սպասելով իրադարձությունների հետագա պարզեցմանը: Նրանք այն աստիճանի հանգիստ են պահում իրենց, որ ընկալվում է որպես նրանց կողմից Իրանի ներքին գործերին ամենաշնչին չափով իսկ չփիչամտելու ապացույց¹:

Այս նկուն քաղաքականությունը Գերմանիային բերում էր որոշակի հաջողություն:

Այս տեսակետից իրենց հովանավորողներից ետ չէին մնում երիտթուրքական գործիչները: Քողարկվելով «հեղափոխական» լուրերով և ներկայանալով որպես «Եղբայրակից» տղզի ույսաբարի ջերմ կողմնակիցներ ընդդեմ իսլամի թշնամիների՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի, նրանք ես սիրախաղ էին անում իրանական հեղափոխականների հետ: Խոսելով այդ մասին, Թավրիզի ռուսական զինավոր Հյուպատոսության կառավարիչ Ա. Միլերը 1909 թ. հունիսի 4-ին հայտնում էր իր կառավարությանը, որ նույնիսկ իրանական լիբերալ կոմիտեների գլխավոր խորհուրդը երիտթուրքական հայտնի գործիչ Ահմեդ Ռիզա բեյին ընտրել է իրանական ժողովրդի ներկայացուցիչ ե պաշտպան ամբողջ աշխարհի պառլամենտների սուլե²:

1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնագիրը ղայրույթի փոթորիկ առաջացրեց Գերմանիայում: Կառավարության մոտ կանգնած դերմանական մամուլը վճռական հակահարձակման անցավ այդ համաձայնագրի դեմ, պահանջելով Գերմանիային հանձնել այդ համաձայնագրով սահմանված այսպես կոչված «չեղոք գոտին»³: Միաժամանակ Թեհրանում գերմանական գործերի հավատարմատար բարոն Ռիխտհոֆենը Իտալիայի և Ավստրիայի մասնակցությամբ նույնպիսի կամպանիա ծավալեց Իրանում, մեղադրելով Ռուսաստանին և Անգլիային Իրանը բաժանելու ձգտման մեջ:

Ստամբուլում ռուսական դեսպան Զինովևը իր 1907 թ. հոկտեմբերի 1-ի և 8-ի հաղորդագրություններում հայտնում էր իր կառավարությանը, որ հենվելով մեջլիսի գերմանոֆիլ խմբի վրա

¹ АВПР, ф. «Персидский стол», 1908, д. 915, л. 125—125 об.

² АВПР, ф. «Персидский стол», 1909, д. 540, л. 52.

³ АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1907, д. 17, л. 251.

Ռիխտհոֆենը Իրանում նախապատրաստում է պետական հեղաշրջում և որ այն իրագործելու համար գերմանացիներն աշխատում են ներգրավել նաև սուլթանին¹։ Ըստ հրեույթին գերմանական գործերի հավատարմատարն այն աստիճան համոզված էր այդ հեղաշրջման հաջողության մեջ, որ հավատացնում էր Թեհրանում հուլանգական ղեկավարողին, թե շուտով Ռեզինի փողոցներում թերթերը կազդարարեն անգլո-ռուսական համաձայնագրի ոչնչացման մասին²։

Այդ նպատակով Ռիխտհոֆենը մասնակցում է նաև մեջլիսի ղալտնի նիստին, որին ներկա էին միայն գերմանացիների կողմնակից պատգամավորները էհթեշամ-էս-Սալթանեի գլխավորությամբ։

Նիստում Ռիխտհոֆենը խորհուրդ էր տալիս նրանց բոյկոտի և նթարկել անգլո-ռուսական համաձայնագիրը և հույս դնել Վիլհելմ կայսեր հզոր աջակցության վրա³։

Սակայն չկարողանալով ի կատար ածել իր այդ մտադրությունները, առավել ևս ձախողվելով խոշոր կոնցեսիաներ ձեռք բերելու գործում, Գերմանիան որոշ չափով փոխեց իր գործելակերպը, հիմնական ուղադրությունը դարձնելով Իրանում իր կողմնակիցների թիվը մեծացնելու և գերմանոֆիլ տրամադրություններ ունեցող մշտավորականության մի ամբողջ բանակ ստեղծելու հարցի վրա։ Այս տեսակետից խիստ կարևոր նվաճում էր 1907 թ. սեպտեմբերին Թեհրանում գերմանական արական դպրոցի հիմնումը։ Դպրոցը հիմնականում ֆինանսավորվելու էր գերմանական կառավարության կայսերական ֆոնդի կողմից, որը այդ նպատակի համար բաց էր թողնելու տարեկան 30 հազար մարկ։ Նույնպիսի քանակությամբ ղուլմար տալու էր նաև իրանական կառավարությունը⁴։ Դպրոցի լրացուցիչ ծախսերը հոգալու համար նախատեսված էր նաև օգտագործել Իրանում ապրող գերմանացիների նվիրատվությունները։ Դըպրոցում հիմնականում սովորում էին պետական ծառայության մեջ գտնվող աստիճանավորների, մեծահարուստ վաճառականների ու հողատերերի զավակները։ Այդ հանդամանքը հնարավորություն էր տալիս գերմանացիներին ազդեցություն ձեռք բերել վերահիշյալ

¹ Նույն տեղում, թ. 252, նաև Ա. Ֆոլկո, նշվ. աշխ., էջ 124։

² АВПР, ф. «Персидский стол», 1907, д. 914, л. 335 об—336.

³ Նույն տեղում։

⁴ ЦГИА, ф. 560, д. 369, л. 1—4. АВПР, ф. «Персидский стол», д. 915, л. 220—223.

խավերի շրջաններում, և նրանց օգտագործել իրանում գերմանական քաղաքականության նվաճումների համար:

Ռուսաստանը և Անգլիան մեծապես անհանգստացած էին այդ դպրոցի ստեղծումով: Եվ դա ոչ միայն այն պատճառով, որ այն հանդիսանալու էր Գերմանիայի քաղաքական ազդեցության ուժեղացման գործիք իրանում, այլև այն բանի հետևանքով, որ ինչպես նշվեց, Գերմանիան բացահայտ աշխատում էր թափանցել չեզոք գոտին: «Ակամայից մտածում ես,— գրում էր ցարական կառավարության արտաքին քաղաքականության տեսաբաններից մեկը,— որ դա Գերմանիայի միջոցառումների առաջին քայլն է իրանում, որ նա ազատորեն կարող է իրագործել այն գոտում, որն ըստ անգլո-ռուսական համաձայնագրի մնացել է չեզոք: Ըստ որոշ թերթերի, այն արդեն հանդիսանում է Գերմանիայի տեղաշարժների առարկան: Այդ գոտին այնպիսի ավետյաց հողեր է պարունակում, ինչպիսիք են նավթաբեր շրջանը թուրք-իրանական սահմանի մոտ, իրանի միակ նավարկելի գետի՝ Կարունի ավազանը, ամբողջ Պարսից ծոցի առափնյա շրջանը Բանդար-Բուշիր նավահանգստով և Ֆարսի մեծ մասը Շիրազ քաղաքով»¹:

Իր քաղաքական նպատակները իրանում իրագործելու համար Գերմանիան լայնորեն օգտագործում էր նաև Թուրքիային: 1905 թ. ռուսական պարտությանը Հեռավոր արևելքում կենդանացրեց նաև «Հիվանդ մարդուն» և դրեց նրան տերիտորիալ զավթումների կատարելու իրանի հաշվին: 1905 թ. աշնանը թուրքական զորքերն անցան իրանա-թուրքական սահմանը և զավթեցին մի շարք սահմանամերձ տերիտորիաներ: Գերմանիան կենսապես շահագրգռված էր Թուրքիայի այդ քայլով, որովհետև նախազգույշ էր, որ Անգլիան և Ռուսաստանը փոխադարձ համաձայնությամբ պետք է շտապեին պինդ փակել իր առաջ իրանի դռները և փշրել իր երազը՝ Բաղդադի երկաթուղին երկարաձգել մինչև իրան: Միաժամանակ Գերմանիան իր հաշիվները կառուցում էր այն բանի վրա, որ Թուրքիայի միջոցով ձևավորվում կգործադրի Անգլիայի և Ռուսաստանի վրա և ընդհանուր որսից կունենա իր բաժինը:

Սկզբնական շրջանում Գերմանիան այդ քայլը աշխատում էր իրագործել առաջարկելով իր միջնորդությունը թուրք-իրանական սահմանային վեճում:

¹ К. Смирнов, Немецкая школа в Тегеране. «Известия штаба...», № 22, стр. 10.

1906 թ. Իրանում ռուսական հյուպատոսները հայտնում էին իրենց կառավարությանը, որ իրենք ավելի ու ավելի են համոզվում, որ թուրք-իրանական վեճում Գերմանիան որոշակիորեն խաղում է գրգռիչ դեր, հույս ունենալով Դուան վրա անգլո-ռուսական աղ-ղեցության անհաջողության դեպքում, հարմար պահին հանդես գալ միջնորդի, առավելապես Իրանի փրկարարի դերում, դրա համար, իհարկե, պահանջելով համապատասխան վարձատրություն: Գերմանիան իր այսպիսի միջնորդության իրավունքը հիմնավորում էր 1873 թ. Իրանի հետ կնքած պայմանագրի 18-րդ հոդվածով, որը իրավունք էր տալիս իրեն Իրանի վեճի կամ տարաձայնության դեպքում որևէ երրորդ պետության հետ հանգես գալ միջնորդի դերում¹:

1907 թ. Թուրքիան ուժեղացրեց իր ագրեսիվ գործողությունները Իրանի նկատմամբ: Դա ըստ էության Գերմանիայի բողոքի արտահայտությունն էր անգլո-ռուսական համաձայնագրի դեմ²: Անգլիական դիվանագիտությունը անմիջապես շտապեց այդ վեճի բորբոքման պատճառները բարդել Գերմանիայի և Ռուսաստանի վրա: 1907 թ. հոկտեմբերի 24-ին «Թայմս»-ը հանդես եկավ մի խմբագրականով, որտեղ շարադրվում էր Անգլիայի տեսակետը թուրք-իրանական կոնֆլիկտի բորբոքման վերաբերյալ: Այնտեղ ասված է. «Անգլո-ռուսական բանակցությունները համաձայնագիր կնքելու վերաբերյալ... ուղղակի համընկան Իրանի և Թուրքիայի միջև փոխհարաբերությունների ճգնաժամի հետ: Ներկայումս համաշխարհային քաղաքականության ծանրության կենտրոնը ընկած է երկաթուղիների երկու ապագա գծերի միջև. թուրք-գերմանական, որը շարունակվելով Մոսկուից, պետք է անցնի Տիգրիսի հովտով մինչև Քուվեյթ, և ռուս-պարսկական, որը անցնելու է Ջուֆայից Արաբ և ապա ուղիղ գծով Թավրիդի վրայով մինչև Պարսից ծոց (Բուշիր): Նախագծելով այդ երկու երկաթուղային գծերը Գերմանիան և Ռուսաստանը բնականաբար նկատի ունեին Իրանի արևմտյան մասի՝ Ուրմիա լճի շրջակայքի հարստությունները: Այստեղից էլ այդ երկրում հիշյալ երկու պետությունների շահերի բախումը³:

¹ АВПР, ф. «Персидский стол», 1906, д. 908, л. 207—209.

² Х а н - з а д е, Положение в Персии «Тифлисский листок», 9 ноября 1907 г.

³ М. А р д а т о в. Турецко-персидский пограничный конфликт («Известия штаба Кавказского военного округа», 1907, № 21, 3-я треть, Тифлис, 1908, стр. 1—3.

Այսպիսով անգլիական կառավարությունը փաստորեն հայտարարում էր, որ ինքը թուրք-իրանական վեճի հարցում որևէ շահ չունի, հետևաբար ձեռնպահ է մնալու Ռուսաստանի հետ համագործակցելուց: Բացահայտելով Անգլիայի այս քաղաքականության միջին ծալքերը, Քերմանում ռուսական հյուպատոս Աղամովը գրում էր. «Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը բանակցությունների մեջ չ'մտնել թուրքիայի հետ Բաղդադի երկաթուղու հարցում ղիջումներ ստանալու վերաբերյալ, փոխարենը խոստանալով հրաժարվել սահմանային վեճին միջամտելուց...»¹:

1907 թ. վերջերին և 1908 թ. սկզբներին իրանա-թուրքական վեճը էլ ավելի բորբոքվեց: Վերլուծության ենթարկելով Մերձավոր և Միջին արևելքում ստեղծված քաղաքական իրավիճակը, գերմանական դիվանագիտությունը որոշեց առավել ակտիվորեն օգտագործել թուրքիային՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի վրա ճնշում գործադրելու նպատակով: Գերմանիան ուղղակի սկսեց հրահրել թուրքիային տերիտորիալ զավթումներ կատարել Իրանում և Ռուսաստանի դիմաց ղիմադրություն դնելով նույնիսկ պատերազմ ըսկըսել նրա դեմ: Թուրքիայում գտնվող ռուսական հյուպատոսները 1908 թ. գարնանը անընդհատ հաղորդում էին իրենց կառավարությանը թուրքիայի ռազմական պատրաստությունների մասին: Ներառյալ հայտնում էին նաև, որ թուրքիայում շրջում են համառ շշուկներ մոտակա ռուս-թուրքական պատերազմի մասին²:

Միաժամանակ գերմանական հետախուզությունը իրանական Աղրբեջանում և Քուրդիստանում յայն գործունեություն ծավալեց տեղական բնակչության մեջ հակառուսական տրամադրություններ բորբոքելու և այդ շրջանների վերաբերյալ ռազմա-քաղաքական հետախուզական տվյալներ հավաքելու ուղղությամբ: Թուրքական էմիսարները, որոնց ղեկավարում էին գերմանական հետախույզները, Աղրբեջանում լայն ագիտացիա ծավալեցին, կոչ անելով կադմակերպել համընդհանուր ապստամբություն ինքնավարություն ձեռք բերելու նպատակով: Նրանց կողմից նույնիսկ մշակված էր ապստամբության մանրամասն պլան, որն իրագործելու համար մեծ քանակությամբ զրամ, ղենք ու ղինամթերք էր³ մատակարար-

¹ Турецко-персидская пограничная спорная полоса, «Сборник Главного управления Генерального штаба», вып. 58, март 1914, СПб, стр. 79.

² ЦГИА Груз. ССР. ф. 15, д. 67, л. 104об, 117, 117об.

³ Նույն տեղում, ք. 253:

⁴ Автономия Азербайджана, «Тифлисский листок», 1908, 11 октября.

վում տարբեր էնշումեններին: Նման միջոցառումների նպատակն էր իրանական ժողովուրդների աղգային-աղատագրական շարժումն օգտագործել իրենց քաղաքական ծրագրերն իրագործելու համար: Օրինակ, ակնհայտ փաստ է, որ գերմանական ու թուրքական գործակալներն ուժգին թափով պանիսլամիստական պրոսպագանդա էին մղում Ալլերշանը Թուրքիային միացնելու օգտին¹:

1909 թ. գարնանը ռուսական ղորքերի մուտքը Ադրբեջան է՝ ալեյի ուժեղացրեց տեղի բնակչության հակառուսական տրամադրությունները, որից անմիջապես օգտվեցին գերմանացիները, ծավալելով բուռն ագիտացիա այն մասին, թե ռուսական կառավարությունը ցանկանում է Ադրբեջանը միացնել Ռուսաստանին (տե՛ս Սիլվերի 1909 թ. ապրիլի 26-ի թվակիր հեռագիրը)²: Բեռլինում անմիջապես կաղմակերպվեց այսպես կոչված «Պարսիկ ժողովրդի շահերի պաշտպանության կոմիտե», որը հայտարարեց. թե Իրանի զրավումը որևէ մեկի կողմից անխուսափելիորեն կհարուցի միջադատյին կոնֆլիկտ³:

Պանդերմանսկան մամուլը կատաղի կամսյանիա ծավալեց Իրանում անգլո-ռուսական քաղաքականության դեմ, միաժամանակ հորդորելով Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրությանը ավելի եռանդուն քաղաքականություն վարել Իրանում, շեշտելով, որ Գերմանիան չափազանց շահագրգռված է այդ երկրի ճակատագրով⁴:

Վերոհիշյալ իրադարձությունների կասկեցություններ 1909 թ. Թուրքիան կրկին ընդարձակեց իր տերիտորիալ վավթումները Իրանում: Թուրքական մամուլը Գերմանիայի թելադրանքով հասկացնում էր Ռուսաստանին, որ Բ. Դուռը որոշել է դուրս չհանել զորքերը իրանական տերիտորիայից, մինչև որ վերջին ռուսական ղինվսրը դուրս չգա այնտեղից:

Ռուսաստանի համար Թուրքական սպառնալիքը ուժեղացնելու նպատակով գերմանական ղիվանագիտությունը ճնշում էր գործ գնում թուրքական կառավարության վրա, որպեսդի վերջինս կըրկնապատկի Կովկասի դեմ կանդնած թուրքական 4-րդ կորպուսի կաղմը: Այդ առթիվ 1909 թ. մայիսի 15-ի N 89 դադտնի հաղորդագրության մեջ Զինովկը դրում էր.

¹ Մ. Ս. Իվանով, նշվ. աշխ., էջ 329—330:

² Ա. Ֆուկս, նշվ. աշխ., էջ 126:

³ «Тифлисский листок», 1909, 17 июня.

⁴ «Тифлисский листок», 1910, 12 октября.

«...Գերմանական կառավարությունը արդեն քանիցս Բ. Դուան ուշադրությունը հրավիրում է թուրքական 4-րդ կորպուսում բաբեփոխություններ կատարելու անհրաժեշտության վրա այն կրկնապատկելու իմաստով: Ինչպես երևում է Բեռլինում թուրքական դեսպանի մայիսի 12-ի իմ կողմից ձեռք բերած գաղտնի հեռագրից, գերմանական արտաքին գործերի պետական քարտուղարը Օսման նիզամի փաշայից ցանկացել է իմանալ, թե թուրքական կառավարությունը մտադիր է արդյոք հետևել Գերմանիայի խորհուրդներին: Թուրքական դեսպանին հանձնարարված է եղել հաղորդել Բեռլինի կաբինետին, որ Օսմանյան կառավարությունը չի հապալի ղեկավարել հիշյալ հարցի քննարկմամբ և որ ընդհատված բանակցությունները կվերսկսվեն, հենց որ թուրքական դեսպանություն մայոր էնվեր բեյը, որը ներկայումս գտնվում է Կ. Պոլսում, վերադառնա Բեռլին¹:

Գերմանական իմպերիալիզմն առանձնակի եռանդով խրախուսում էր Իթթիհադի պանիսլամիստական ելույթներն Իրանում: Սակայն ի տարբերություն Աբդուլ Համիդի կողմից խրախուսվող կրոնական պանիսլամիզմի, երիտթուրքական պանիսլամիստական քարոզչությունը կրում էր ոչ թե կրոնական ֆանատիզմի բնույթ, այլ քաղաքական, ազատագրական, մասնավորապես մահմեդական պետություններին զինելու տենդենց՝ ընդդեմ իսլամի «առաջին թըշնամիներ» Անգլիայի և Ռուսաստանի, մի բան, որ խրախուսվում էր գերմանական կառավարության կողմից:

Անդրադառնալով այդ հարցին, Չարիքովը 1909 թ. դեկտեմբերին Ստամբուլից հաղորդում էր. «Երիտթուրքական ռազմական ապստամբությունից հետո որոշ քանակությամբ սպաներ ուղարկվեցին Աֆղանստան, Պարսկաստան և Մարոկկո, մահմեդական գործի բարելավմանը նպաստելու համար: Իրանում գործում էին երեք սպաներ. Սալոնիկի կենտրոնական երիտթուրքական կոմիտեի երեք ղեկավարներից մեկը՝ Նաջի-բեյը, որն աշխատում էր Թեհրան արշավող բախտիաբների ջոկատում, ինչպես նաև Սագիկ-բեյը և Նաֆիզ-բեյը: Այս երեքը ներկայումս գտնվում են Կ. Պոլսում, սակայն Պարսկաստանում եղած ժամանակ ծախված էին որպես պարսկական ուլեմներ»²:

Սալոնիկի երիտթուրքերի կոմիտեի հրամանով Թավրիզ էին ուղարկվել նաև կոմիտեի շորս պատգամավորներ՝ Իրանում երիտ-

¹ ЦГИА Гruz. ССР, ф. 15, д. 187, л. 35.

² АВПР, ф. «Политархив», 1909, д. 1035, л. 64.

Թուրքիայի կոստիտուցիոն մի կենտրոն կազմակերպելու նպատակով¹։

Գերմանիան և Թուրքիան հռանդուն աշխատանք էին տանում նաև Իրանի ընակնություն լայն խավերի մեջ պանիսլամիզմի դադարների բորբոքելու ուղղությամբ։ Դա անշուշտ տալիս էր իր որոշակի պտուղները։ Իրանական թերթերում սկսեցին տպագրվել մեծ քանակությամբ հողվածներ բոլոր մահմեդականների միավորման հնարավորության մասին։ Ընդ որում Թուրքիայի հետ կապված «Մողաֆֆերի» ամսագրի խմբագիր, իրանական պանիսլամիստական շրջաններում հայտնի Միրզա Ալի-աղա-Շիրազին առաջ էր քաշում Մեկկայում միջազգային մահմեդական պառլամենտի հիմնադրման մի առաջարկ, որը միավորելու էր Մերձավոր և Միջին արևելքի բոլոր մահմեդականներին²։

Գերմանիան և Թուրքիան ճարսկորեն օգտագործում էին նաև Քարրալայի և Նաջաֆի իրանական մոջթեհիդների հակառուսական տրամադրությունները, մինչև իսկ հորդորելով նրանց ռուսների դեմ հայտարարել սբբազան պատերազմ (շիհադ) սկզբում Կովկասում և ապա Իրանում³։

Գերմանիան լայն ճակատով հարձակում սկսեց նաև Հյուսիսային Իրանում, դրսևորելով այդ շրջանում տնտեսական նվաճումներ կատարելու նոր, բուռն ձգտում։ 1909 թվականից այնտեղ սկսեց գործել «Մոսսիֆ և Շյունեման» ընկերությունը, որը հանդիսանում էր գերմանական «լևանտյան գծի» բաժանմունքներից մեկը։ Հիշյալ ընկերությունը հաջողությամբ սկսեց դուրս մղել «Պարսկական փոխադրամիջոցների ռուսական բյուրոյին», որն օգտվում էր իրանական ապրանքների փոխադրման մենաշնորհային իրավունքից, և Իրանում սկսեց տարածել մեծ քանակությամբ գերմանական ապրանքներ⁴։ Նույն թվականին իրանական ներքին գործերի մինիստրությունից այսպես կոչված իրանա-գերմանական ընկերությունը ստացավ Ուրմիա լճի շահագործման կոնցեսիան։

Գերմանացիները Թավրիզում կառուցեցին նաև մեխանիկական ավրադաց, կոճակի գործարան, կառքեր, զանազան սայլեր,

✓ 1 «Մշակ», 1909, ապրիլի 28։

2 Проект интернационального мусульманского парламента («Известия штаба Кавказского военного округа», № 25, Тифлис, 1909, стр. 92)։

3 ЦГИА Груз. ССР, ф. 521, д. 511, л. 21—23об.

4 А. Х а щ а б, Экономическое положение современной Персии и ее торговля с прочими странами. «Мир ислама», СПб, 1912, т. 1, № 2, стр. 171.

գյուղատնտեսական գործիքներ պատրաստող արհեստանոց և բազմաթիվ այլ ձեռնարկություններ¹:

Իրանական հեղափոխության և Գերմանիայի ու Թուրքիայի ակտիվ քաղաքականության հետևանքով անգլո-ռուսական բլոկի դիրքերը Իրանում նշանակալիորեն թուլացան և ընդհակառակը Գերմանիային հաջողվեց պարտագրել իր մրցակիցներին բաղմաթիվ հարցերում իրեն ճանաչել որպես Իրանում հավասար իրավունքներ ունեցող կողմ: Իր այդ հաջողությամբ Գերմանիան նշանակալից շահավոլ պարտական էր նաև Անգլիային: 1909 թ. վերջերին այս երկու պետությունները համաձայնության եկան Բաղդադի երկաթուղու հարցում: Այդ առթիվ Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանին ուղղված 1909 թ. նոյեմբերի 10-ի իր հեռագրում Իզվոլսկին հաղորդում էր, որ Գերմանիան Անգլիային է հանձնում Բաղդադից մինչև Պարսից ծոց երկաթուղու կոնցեսիայի բոլոր իրավունքները, պայմանով, որ Անգլիան հրաժարվի ձեռնարկության այն մասի մասնակցությունից, որը վերաբերում է Բաղդադից հյուսիս ընկած գծին²:

Անգլո-գերմանական այս որոշակի մերձեցումից հետո Անգլիան Գերմանիայի պահանջով առաջարկեց Ռուսաստանին Իրանի վերաբերյալ անգլո-ռուսական կոնվենցիային վերաբերող բոլոր հարցերում խորհրդակցել գերմանական կառավարության հետ³:

Ցարական կառավարության համար ստեղծված այս ծայրահեղ անբարենպաստ իրադրության պայմաններում Պետերբուրգի կաբինետը որոշեց, որ անհրաժեշտ է անհապաղ բանակցությունների մեջ մտնել Գերմանիայի հետ, հակառակ դեպքում Անգլիան ինքը համաձայնություն կկնքի նրա հետ ի հաշիվ Ռուսաստանի: 1910 թ. հոկտեմբերի 28-ին գումարվեց ցարական կառավարության հատուկ նիստ, որտեղ որոշվեց իրանական գործերի վերաբերյալ բանակցություններ սկսել Գերմանիայի հետ⁴: Նույն թվականի նոյեմբերին Պետերբուրգում ներկայացվեց 11-ի և 4-ի հիմամբ 11-ի միջև սկսվեցին բանակցություններ: Իրականում այդ բանակցությունները դուրս էին գալիս Իրանում ռուս-գերմանական բախումների շրջանակներից: Գերմանական կառավարությունն առաջարկում էր կնքել ընդհանուր քաղաքական դաշինք Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև:

¹ «Մշակ», 1910, հունվարի 16:

² Ա. Ֆ. Կ. Կ. Կ., Նշվ. աշխ., էջ 128:

³ Նույն տեղում, նաև տե՛ս Իզվոլսկու 1910 թ. մարտի 10-ի № 380 հեռագիրը լոնդոնի ռուսական դեսպանին:

⁴ Տե՛ս «Красный архив», 1933, т. 3 (58), стр. 52—57.

Գտնվելով դժվարին կացության մեջ ցարական կառավարությունը տատանվում էր վճռական և կտրուկ ձևով մերժել այդ առաջարկը: Բանակցությունների ժամանակ ռուսական արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը հայտարարեց, որ Գերմանիան Իրանի ռուսական գոտում չպետք է ունենա երկաթուղային, խճուղային և հեռագրական կոնցեսիաներ: Այդ պայմանը ընդունելու դեպքում Ռուսաստանը այլևս արդելքներ չի հարուցի Բաղդադի երկաթուղու շինարարությանը: Ռուսաստանը ընդառաջ կդնա գերմանական ցանկություններին և ռուսական սահմանից մինչև Թեհրան նախագծվող երկաթուղին կառուցելուց հետո, երկաթուղային ճանապարհով Թեհրանը կմիացնի Խանեկինի, այսինքն Բաղդադի մագիստրալի հետ: Ռուսաստանը չի սահմանափակի գերմանական առևտուրն Իրանում: Դրա փոխարեն Սազոնովը պահանջում էր, որ Գերմանիան պարտավորվի ռուսական գոտում Խանեկինից հյուսիս չպահանջել Իրանի հետ միացող Բաղդադի երկաթուղու այլ ճյուղավորումներ կառուցելու իրավունքներ¹:

Բանակցությունների վերջում ոչ մի գրավոր համաձայնագիր չկնքվեց: Կողմերը սահմանափակվեցին բանավոր զրույցներով: Նոյեմբերի 15-ին գերմանական կառավարությունը Պետերբուրգում իր դեսպան Պուրտալեսին ուղարկեց ռուս-գերմանական համաձայնագրի մի նախագիծ: Այդ նախագծում Բեռլինի կաբինետը մըտցրել էր նաև մի շարք կետեր, որոնց նպատակն էր ստիպել Ռուսաստանին, որպեսզի վերջինս ճանաչի Գերմանիայի քաղաքական իրավունքներն Իրանում: Մասնավորապես Գերմանիան առաջարկում էր, որպեսզի կողմերը պարտավորվեն հարգել Իրանի ամբողջացանությունն ու անկախությունը: Իսկ գերմանական կառավարությանը կտար ձայնի իրավունք Իրանի քաղաքական գործերում և այդ երկրի հետ Ռուսաստանի հարաբերություններին միջամտելու հնարավորություն այն պատրվակով, որ Ռուսաստանի այս կամ այն քայլը կարող է ազդել Իրանի ամբողջականության կամ անկախության վրա: Ցարական կառավարությունը բնականաբար չէր կարող համաձայնվել այս առաջարկությունների հետ, մանավանդ որ դա փաստորեն կնշանակեր անգլո-ռուսական հա-

¹ „Die Grosse Politik“, Bd. XXVII, т. II, № 10152—10155 ss. 835—842.

² Տե՛ս արտաքին գործերի մինիստրության ժամանակավոր կառավարիչ Ներատովի զեկուցագիրը Նիկոլայ II-ին (Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств (1878—1917), серия II, 1900—1913, т. XVIII, ч. 1, 1938, стр. 171.

մաձայնագրի խզում: Եվ այդ պատճառով իր հերթին նա ներկայացրեց համաձայնագրի մի կոնտր-նախագիծ, որի վրա նիկոլայ II-ը մակագրեց «հավանություն եմ տալիս»¹: Ի վերջո կողմերի միջև 1911 թ. օգոստոսի 19-ին Պետերբուրգում իրանական գործերի վերաբերյալ համաձայնություն կնքվեց: Այդ համաձայնագիրը հայտնի է Պոտսդամյան անունով, որովհետև նրա պայմանները մշակվել էին հիշյալ վայրում: Ըստ համաձայնագրի Գերմանիան պարտավորվում էր սահմանափակել իր գործունեությունը Հյուսիսային Իրանում, մասնավորապես այնտեղ չպահանջել երկաթուղային և այլ կոնցեսիաներ, իսկ Ռուսաստանը պարտավորվում էր այլևս խոչընդոտներ չհարուցել Բաղդադի երկաթուղու կառուցման դեմ և իր կողմից Իրանում կառուցել երկաթուղային գիծ, որը Թեհրանը կապեր հանեկինի՝ այսինքն Բաղդադի երկաթուղու հետ²: Ցարական կառավարությունը ստացավ նաև Գերմանիայի բանավոր և խիստ գաղտնի խոստումը չկառուցել Բաղդադի երկաթուղու ճյուղեր Արևելյան Անատոլիայում: Գերմանիան պարտավորվեց նաև հանեկինից հյուսիս, Բաղդադի մագիստրալից, ռուսական և իրանական սահմանների ուղղությամբ չկառուցել ոչ մի գիծ³: Ռուսաստանի այս պահանջը ուղղված էր նաև երիտթուրքական կառավարության դեմ, որովհետև վերջինս դեռևս 1909 թ. մշակել էր Թուրքիայում երկաթուղային շինարարության մեծ պլան, որը նախատեսում էր Անատոլիայում գոյություն ունեցող գծերը շարունակել դեպի Արևելք՝ Ռուսաստանի և Իրանի սահմանները, դեպի հարավ-արևելք՝ Բաղդադի ուղղությամբ և ապա դեպի Պարսից ծոց⁴:

Պոտսդամում Վիլհելմ II-ի, արտաքին գործերի մինիստր Կիդերլին Վեխտերի, կանցլեր Բեռման Հոլվեգի և Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովի պաշտոնական զրույցի ժամանակ բացի վերոհիշյալ հարցերից քննարկվեցին նաև իրանական գործերի վերաբերյալ կողմերին հետաքրքրող հույժ հրատապ և կարևոր մի շարք հարցեր: Այդ առթիվ նիկոլայ II-ին ներկայացրած իր գեկուցագրում Ռուսաստանի արտաքին գործերի դեկավարը գրում էր. «...Նա աշխատեցի նորին գերազանցության ուշադրությունը հրավիրել Ռուսաստանի շահերի տեսակետից վտանգավոր

¹ Նույն տեղում, էջ 174—175:

² «Международные отношения...», серия II, т. XVIII, ч. 1, стр. 354—355.

³ Նույն տեղում, էջ 35:

⁴ А. Д. Н о в и ч е в, Очерки экономики Турции до мировой войны, М.—Л., 1937, стр. 158

սլանիսլամիստական քարոզչության զարգացման վրա, որը զալիս
I, Կ. Պոլսից և աստիճանաբար ընդգրկում է այն բոլոր երկրները,
որտեղ ասլամ է մահմեդական բնակչություն: ...նոր «Բեռլինյան»
խալիֆաթի երեւան գալը,— նկատեցի ես,— չի կարող շահահանգըս-
տացնել Ռուսաստանին, որն ունի ավելի քան 20 միլիոն մահմե-
դական հպատակներ¹:

Զրույցի ընթացքում Սադոնովը պահանջեց նաև որպեսզի գեր-
մանական կառավարությունը ճնշում դործադրի Թուրքիայի վրա,
դադարեցնելու համար թուրք-իրանական սահմանային գոտում նրա
զավթումները: Վիլհելմ II-ն այդ «անսպասելի» հարցից զարմացա-
ծի տեսք ընդունելով, հայտարարեց, որ Գերմանիան ոչ մի առնչու-
թյուն չունի դրա հետ: Սակայն ի վերջո ռուսական կառավարության
համառ պնդումների ճնշման տակ գերմանական կողմը համաձայն-
վեց համաձայնագրի մեջ մտցնել մի կետ, որի մեջ ասվում էր.
«Քանի որ երկու պետությունները (Գերմանիան և Ռուսաստանը)
շահագրգռված են իրանի անձեռնմխելիությունը պահպանելու և այդ
ևրկրում կարգ ու կանոնը վերականգնելու մեջ, նրանք պարտավոր-
վում են այդ երկրում չխրախուսել որևէ պետության, և հատկապես
Թուրքիայի զավթողական ձգտումները»²:

Հիշյալ կետը ռուսական դիվանագիտական շրջաններում դիտ-
վեց որպես բանակցությունների ընթացքում ձեռք բերված կարևոր
հաջողություն, որովհետև համաձայնագրի կնքումից անմիջապես
հետո թուրքական կառավարությունը սկզբունքային համաձայնու-
թյուն տվեց իր գործերը դուրս բերել իրանական տերիտորիայից³:
Սադոնովը բողոքեց նաև այն բանի դեմ, որ Գերմանիան պարսիկ-
ներին գրգռում է Ռուսաստանի դեմ: Բետման Հովվեգը դա ժխտեց,
ավելացնելով, որ Գերմանիան իրանում պահանջում է միայն առե-
տորի բնագավառում իրավահավասարություն⁴:

Ամբողջությամբ վերցրած Պոտսդամի համաձայնագիրը իրե-
նից ներկայացնում էր ցարական Ռուսաստանի նահանջը գերմա-
նական իմպերիալիզմի առջև: Ռուսաստանը խոշոր զիջում էր անում
Գերմանիային, պաշտոնապես ճանաչելով իրանում բաց դռների
սկզբունքը, և Գերմանիայի առջև լայնորեն բաց էր անում Հյուսի-

¹ Доклады бывшего министра иностранных дел С. Д. Сазонова Ни-
колаю Романову, 1910—1912 гг., «Красный Архив», 1923, № 3, стр. 6.

² Նույն տեղում, էջ 10:

³ «Международные отношения...», серия II, т. XVIII, ч. I, стр. 33.

⁴ „Die Grosse Politik“, Bd. XXVII, т. II, № 10152—10155 ss. 835—842.

սային Իրանի դռները: Յարական կառավարությունը Պոտսդամում փաստորեն ընդունեց դեռևս 1907 թ. Գերմանիայի կողմից իրեն ներկայացրած այն պահանջները, որոնք ընդամենը չորս տարի առաջ Պետերբուրգի կաբինետի կողմից դիտվեցին որպես Ռուսաստանի արժանապատվությունը ոտնահարող առաջարկություններ: Պատահական չէ, որ ռուս-գերմանական համաձայնագրի հրապարակումը գոհունակությամբ ընդունվեց գերմանական բուրժուական և նույնիսկ պանգերմանական մամուլի կողմից¹: Այդ համաձայնագիրը միաժամանակ «Եռյակ դաշինքի» և «Եռյակ համաձայնության» պետությունների միջև ներքին դաշնակցային կարգապահության խախտման առավել բնորոշ օրինակներից մեկն էր, որովհետև առանց հաշվի առնելու Անտանտի գծով իր դաշնակիցների կարծիքը, Ռուսաստանը բանակցությունների մեջ մտավ թշնամական բլոկի ռեկավար պետության հետ:

Սակայն չնայած գերմանական կառավարության Պոտսդամում ձեռք բերած ակներև հաջողություններին, վերջինիս չհաջողվեց իրագործել իր ամենանվիրական բաղձանքը, այն է՝ Ռուսաստանի հետ կնքել ընդհանուր քաղաքական դաշինք, կտրել նրան Անտանտից և ներգրավել իր կողմը կամ ծայրահեղ դեպքում չեղոքացնել ու մեկուսացնել նրան:

Հասկանալի է, որ այս համաձայնագիրը ուղղակի դիպչում էր Ռուսաստանի դաշնակիցների և առաջին հերթին՝ Անգլիայի շահերին: Պատահական չէր, որ Անգլիայի կառավարող շրջանները լարված ուշադրությամբ հետևում էին բանակցությունների ընթացքին:

Վախենալով, որ Ռուսաստանի դեմ կտրուկ ելույթի դեպքում վերջինս ավելի կմերձանա Գերմանիայի հետ, անգլիական կառավարությունը աշխատում էր հանգիստ ձևանալ և համոզել իր երկրի բնակչությանը, թե իբր Պոտսդամյան բանակցությունները առանձնապես ոչ մի էական նշանակություն չունեն: Այս հարցի վերաբերյալ համայնքների պալատում հանդես գալով մի ընդարձակ ճառով, արտաքին գործերի մինիստր էդուարդ Գրեյը հայտարարեց, որ Պոտսդամում Ռուսաստանի և Գերմանիայի բարեկամական մտքերի փոխանակությունը ամենևին չազդեց ռուսական կառավարության նկատմամբ Անգլիայի և Ֆրանսիայի սրտագին վերաբերմունքի վրա²: Սակայն իրականում Անգլիայի իմպերիալիստական շրջանները լըր-

¹ АВПР, ф. «Канцелярия МИД», 1909, д. 18, л. 175—176.

² «Тифлисский листок», 1911, 3 марта.

շորին անհանդստացած էին Պոտսդամյան բանակցություններով։ Պոտսդամյան հանդիպման ժամանակ Բենկենդորֆը Լոնդոնից հայտնում էր իր կառավարությանը, որ խանեկինը երկաթուղու միջոցով Թեհրանի հետ կապելու վերաբերյալ Գերմանիային տրված Ռուսաստանի համաձայնությունը Անգլիայի կողմից դիտվում է որպես գերմանական շահերին ընդառաջ գնալու մի միջոցառում, ի վնաս անգլիական հատուկ շահերի, որոնք սեղմվում են հարավում և Եփրատի հովտում և այն էլ առավել մեծ չափերով, քան դա. կարող է հայտնի լինել ուրիշներին։ Այդ պատճառով Անգլիան չի կարող համաձայնվել, որ Իրանի հարավը բաց մնա Գերմանիայի առջև¹։

Անգլիական մամուլը խիստ քննադատության ենթարկեց Ֆորին Օֆիսին և նրա ղեկավարին։ «Դեյլի մեյլ» թերթը հրապարակեց մի առաջնորդող «Արտաքին գործերի մինիստրության թուլությունը» վերնադրով, որտեղ հայտարարում էր, որ եթե «Պարսից ծոցի շրջանում Բրիտանական կայսրության շահերը պետք է մնան անպաշտպան, ապա անհրաժեշտ է վերջ դնել Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրության թույլ և անորոշ քաղաքականությանը»²։

Անգլիական պաշտոնական շրջանները աշխատում էին նաև խոցել թուրքական կառավարության ինքնասիրությունը, որպեսզի վերջինս հանդես գար Պոտսդամի համաձայնագրի և նրա ստորագրողների դեմ։

Բրիտանական կապիտալը Իրանում երկաթուղային շինարարության ուս-դերմանական նախագծերին հակադրում էր իր հականախագծերը, այն է՝ կառուցել Տրապիզոն—Թավրիզ երկաթուղային գիծը և Բաթումը հայտարարել աղատ նավահանգիստ, մի բան, որ հնարավորություն կտար արևմտյան պետություններին ընդլայնել իրենց առևտրական կապերը Իրանի, հատկապես նրա հյուսիսի հետ։ Այդպիսի հականախագծերից մեկում ասվում էր, որ Ռուսաստանը առարկում է Տրապիզոն—Էրզրում—Թավրիզ երկաթուղու դեմ, վկայակոչելով ռազմագիտական տեսակետից նրա վնասակարությունը Ռուսաստանի հարավի ապահովության համար։ «Սակայն միջազգային շահերը չեն կարող հաշտեցվել «ռազմագիտական» պատճառների հետ,— ճշում էր անգլիական կապիտալը,— քանի որ այդ պատճառները հանդիսանում են միջազգային երկաթուղային ճանապարհի եկամուտների կողոպտման համար լուրջ օրի-

¹ «Международные отношения...», серия II, т. XVIII, ч. I, стр. 162.

² «Тифлисский листок», 1911, 8 марта.

նական արդարացում: Եթե Տրապիզոն — Թավրիզ ղիծը չկառուցվի և Բաթումը չհայտարարվի ազատ նավահանգիստ, իրանական երկաթուղային ճանապարհի շահերը էապես կտուժեն և նա կծառայի միայն Ռուսաստանի շահերին»¹:

Հատկանշական է, որ այս անգամ արդեն Գերմանիայի փոխարեն Անդլիան էր հանդես դալիս որպես իրանական երկաթուղիների ինտերնացիոնալիզացման կողմնակից, հայտարարելով որ «իրանական ճանապարհը միջազգային է և այդ պատճառով նրա բարեկարգման բոլոր հարցերը պետք է քննարկվեն և դիտվեն միջազգային տեսանկյունից»²:

Անտանտի մյուս դաշնակիցը՝ Ֆրանսիան ևս չէր կարող անտարբեր վերաբերվել ռուս-գերմանական բանակցություններին: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, համաձայնագիրը կնքելու նախօրեին Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրությունը հանձնարարել էր Փարիզում իր դեսպան Իդվոլսկուն պրոֆիլակտիկ միջոցառումներ ձեռնարկել ընդդեմ ֆրանսիական մամուլի և քաղաքական այն շրջանների, որոնք հավանական է, որ հանդես գային ռուսական քաղաքականության դեմ անվստահություն բորբոքողների դերում³: Հավանաբար դրուժությունը այն աստիճան սպառնալից էր, որ Իդվոլսկին Փարիզից խնդրում էր ֆինանսների մինիստր Կոկովցովից մի կլորիկ գումար ֆրանսիական մամուլի գործիչներին կաշառելու համար⁴:

Ռուս-գերմանական Պոտսդամյան համաձայնագիրը իմպերիալիստական երկու պետությունների ժամանակավոր գործարք էր, որը չէր կարող արմատապես լուծել նրանց հակասությունները, և փոխադարձ հարաբերությունների մեջ մտցնել որևէ էական փոփոխություն:

Գերմանիան նախկին եռանդով շարունակում էր իր գրոհը անգլո-ռուսական բլոկի դիրքերի դեմ, օգտագործելով քաղաքական նոր իրավիճակին համապատասխանող պալքարի նոր մեթոդներ:

Առաջին հերթին գերմանական կառավարությունը Թուրքիայի միջոցով լայն գործունեություն ծավալեց իրանական Քուրդիստան-

¹ Великий железнодорожный путь из Европы в Индию. По протоколу заседания 8 февраля 1911 г. Лондонского Среднеазиатского общества («Сборник главного управления Генерального штаба», вып. XXVII, август 1911, СПб, стр. 75).

² Նույն տեղում.

³ «Международные отношения...», серия II, т. XVIII, ч. I, стр. 372, 394.

⁴ Նույն տեղում, էջ 357:

նում, որը Ռուսաստանի հետ ապագա պատերազմում հանդիսանալու էր կարևոր ռազմա-ստրատեգիական հենակետ: Իրանից ռուսական ներկայացուցիչներն ահազանգում էին, որ Վենետիկում հնարավոր չէ երաշխավորել, որ քրդերը մոտակա ժամանակներում չեն գտնվի Գերմանիայի և Անգլիայի անմիջական ազդեցության տակ, մի հանգամանք, որը արմատապես դեպի վատը կփոխեր մեր վիճակը այս դիրքերում, դիրքեր, որոնք սեպի պես խրված են տընտեսական նվաճումների մեջ վարպետ այդ երկու հակառակորդների հավանական մրցակցության շրջանի մեջ¹:

1911 թ. վերջերին թուրքերի հեռանալուց հետո իրանա-թուրքական սահմանամերձ շրջաններին այսպես կոչված «վիճելի» տերիտորիաներից, թուրքիան-Գերմանիայի գրգամաբ ուժեղացրեց այդ շրջաններին մահմեդական բնակչության մեջ պանիսլամիստական քարոզչությունը: Գերմանիան առանձնապես ճարպկորեն էր օգտագործում Բալկանյան պատերազմը պանիսլամիստական գաղափարները բորբոքելու և իրանական Քուրդիստանի ու Ադրբեջանի մահմեդական բնակչության մեջ հակառուսական տրամադրություններ առաջացնելու նպատակով²:

Թուրքերի գործունեության մասին 1913 թ. մարտի 22-ին Վա-նից Ս. Օլֆերերը հաղորդում էր. «...Չնայած թուրքիայի ներկայիս դժվարություններին, որոնք սպառնում են նրան լրիվ քայքայմամբ, թուրքերը չեն դադարում Պարսկաստանում ագիտացիա մղել Ռուսաստանի դեմ: Իհարկե այդ ագիտացիան այլևս չունի այն բացահայտ հանդուգն բնույթը, ինչպես 2—3 տարի առաջ, բայց այնուհանդերձ այն մզվում է համառությամբ և անհասկանալի հաստատակամությամբ»³: 1913 թ. հունվարին Պրեդրատենսկին հայտնում էր, որ Թավրիդում հայտնվել են թուրքական մոլլաներ (սուֆիթներ), որոնք իրենց առջև նպատակ են դրել իսլամին ստանացող վտանգի վերաբերյալ գաղափարների տարածումով իրենց շուրջը համախմբել հակառուսական տրամադրություններ ունեցող տեղական բնակիչներին⁴: Թուրքիան միաժամանակ իրանական Քուրդիստանում

¹ Сводка сведений о сопредельных странах, добытых разведкой за время с 1 по 15 февраля 1913 г. № 41, Тифлис, 1913, стр. 18.

² Сводка сведений... По сведениям к 20 декабря 1913 г. № 57, Тифлис, 1913, стр. 1, 13, 14.

³ АВПР, ф. «Посольство в Константинополе», 1912—1913 гг., д. 3573, л. 229.

⁴ ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, д. 372, л. 20—20а.

և Ադրբեջանում մահմեդական բնակչությանը վաճառում էր մեծ քանակությամբ զենք, որը ստացվում էր Գերմանիայից¹։

Նախապատերազմյան շրջանում գերմանական կառավարությունը ամեն կերպ աշխատում էր Թուրքիայի ուշադրությունը ուղղել դեպի արևելք՝ Իրան և Ռուսաստան։ 1913 թ. «Neue Freie Presse» թերթում գեներալ Ֆոն-դեր Գուլցը հանդես եկավ մի հոդվածով «Վերջին նախազգուշացում» վերնագրով, որտեղ «խորհուրդ» էր տալիս Թուրքիային ամենից առաջ վերականգնել իր ռազմական ուժերը և հորդորում էր դրանք ուղղել դեպի այն կետերը, որոնք ամենից ավելի խոցելի են։ Նրա կարծիքով կովկասյան սահմանը ամենավերավոր կետերից մեկն է և այնտեղ պետք է անցկացնել ռազմական նշանակություն ունեցող երկաթուղիներ։

Միաժամանակ Ֆոն դեր Գուլց «փաշան» հիշեցնում էր Թուրքիային, որ Արևմտյան Հայաստանում գոյություն ունեն կենտրոնախույզ ձգտումներ²։ Գերմանիան աշխատում էր նաև արմատներ գցել իրանա-թուրքական սահմանամերձ շրջանների վիճելի տերիտորիայում։ Առաջինն այդ վայրերում ակտիվ գործունեություն ծավալեցին հետախուզական ծառայության սպաներ Ֆոն Վելստարուպը և էրնստ Լանգեն։ Այնուհետև սահմանամերձ շրջանները ժամանեց արտաքին գործերի մինիստրության խորհրդական Ռուդոլֆ Նագոլնին³, որին հանձնարարված էր ըստ հնարավորին խոչընդոտել և արգելակել Ռուսաստանի ազդեցության մեծացումը սահմանամերձ գոտում։ Գերմանական գործակալությունը չափազանց կարևոր նշանակություն էր տալիս նաև վերոհիշյալ շրջաններում Ռուսաստանի հետ առևտրի բնագավառում մրցակցելու հարցին⁴։

Նախապատերազմյան շրջանի գերմանական քաղաքականությունն Իրանում ընդհանուր առմամբ բնորոշվում էր նրանով, որ Գերմանիան խախտում էր Պոտսդամյան համաձայնագրով Ռուսաստանի նկատմամբ իր վրա վերցրած պարտավորությունները և Հյուսիսային Իրանում ակտիվորեն հետապնդում էր տնտեսական և քաղաքական նպատակներ։

¹ Сводка сведений..., за время с 1 по 15 марта 1913, № 42, Тифлис, 1913, стр. 45.

² «Մշակ», 1913, հունիսի 25։

³ St' u R. N a d o l n y, Mein Beitrag, Wiesbaden, 1955.

⁴ АВГР, ф. «Персидский стол», «Б», 1912—1915 гг., д. 142, л. 595. 619—620.

Անդրադառնալով այդ հարցին Ուրմիայի փոխ-հյուպատոս Ս. Գոլուբինովը իր 1913 թ. մայիսի 7-ի դադանի նամակում գրում էր, որ թեև Պոտսդամյան հանդիպման ժամանակ Գերմանիան համաձայնվել է ճանաչել Ռուսաստանի բացառիկ քաղաքական ազդեցությունը Իրանում, սակայն գերմանացիների կարծիքով դա դեռևս իրավունք չի տալիս Ռուսաստանին նայել այդ երկրի վրա այնպես, ինչպես Բուխարայի խանության վրա¹:

1914 թ. փետրվարի 17-ին Վվեգենսկին հայտնում էր, որ Շյունենեմանը «Թեհրանում իր միսիայից ստացել է խիստ կարգադրություն Ուրմիայի շրջանը իր հետաքրքրությունների շրջանակի մեջ մտցնելու մասին: Անհրաժեշտ է,— ասվում էր այդ կարգադրության մեջ,— Ուրմիայում զարգացնել ինտենսիվ գերմանական գործունեություն, այնպես, ինչպես Թավրիզում, որտեղ առանց որևէ ռազմական ուժի, միայն եռանդի ու դիվանագիտական պնդումների միջոցով կատարվում է լուրջ գերմանական գործ»: Այնուհետև Վվեգենսկին շարունակում էր, որ Շյունենեմանը գումարել է մի խորհրդակցություն, որտեղ որոշվել է, որ «միայն առևտրով հնարավոր չէ բարձրացնել իրենց շահերը, այլ անհրաժեշտ է Ուրմիայի շրջանում ձեռք բերել հողեր, որը հնարավորություն կտա ուժեղացնել գերմանական հետագա ազդեցությունը և գերմանացիների հետագա ներթափանցումը Ադրբեջան²:

Հյուսիսային Իրանում գերմանական ներկայացուցիչները իրենց ավստրիական համախոհների ամենաակտիվ համագործակցությամբ Լոռադագին կերպով ձեռնամուխ եղան այս ծրագրի իրագործմանը: Նրանք սկսեցին Ուրմիայի շրջակայքում ձեռք բերել հողամասեր, մշակել զանազան գործարանների կառուցման և խճուղային ճանապարհների ու տրամվայի գծերի շինարարության նախագծեր:

Իրենց տնտեսական պլանները հյուսիսային Իրանում իրագործելու համար ևս գերմանացիները լայնորեն օգտագործում էին Թուրքիային: 1914 թվականի հունվարի 7-ին Պրեռրաթենսկին Թավրիզից հաղորդում էր, որ Շյունենեմանը գաղտնի բանակցությունների մեջ է մտել Ուրմիա լճի սեփականատեր Իմամ-դուլի Միրզայի հետ, լճի շահագործման կոնցեսիան վերցնելու վերաբերյալ: Այդ առթիվ հնարավորություն չունենալով անձամբ ելույթ ունենալ գերմանական ձեռնարկատերերի օգտին, Շյունենեմանը խորհուրդ է տալիս

¹ АВПР, ф. «Персидский стол», «Б», 1912—1915 гг., д. 142, л. 596.

² Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств 1878—1917 гг. Серия III, 1914—1917, М.—Л., 1933, т. 1, стр. 392—393.

Դմամ-դուլի Միրզային լճի նկատմամբ իր իրավունքները հանձնել որևէ թուրքահպատակի։ Եվ քանի որ թուրքական կառավարությունը իրանի հյուսիսում Ռուսաստանի հետ կապված չէր որևէ համաձայնագրով, դա հնարավորություն կտար Գերմանիային այդ ճանապարհով ձեռք բերել Ուրմիա լճի նկատմամբ կոնցեսիոն իրավունքները¹։

Նախապատերազմյան շրջանում Գերմանիան զգալի հաջողությունների հասավ նաև հյուսիսային իրանում իր քաղաքական ազդեցությունը տարածելու գործում։ Գերմանական դործակալությունը հատուկ հանձնարարություն ուներ քաղաքական աշխատանք ծավալել այդ շրջանի բնակչության մեջ այն առումով, որ Ռուսաստանի հետ ռազմական ընդհարման դեպքում հնարավոր լինի ոտքի հանել նրան ընդդեմ ռուսական զորքերի²։ Հյուսիսային իրանում ավելի ակտիվ գործունեություն էր ծավալել գերմանական հետախուզությունը, որը հատկապես մեծ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Թուրքիայից իրանական սահմանը տանող ճանապարհների նկատմամբ³։ Այդ գործում նրան ակտիվ աջակցություն էին ցույց տալիս իրանում թուրքական հյուպատոսները։ Իրանական Ադրբեջանում և Քուրդիստանում գերմանական դործակալության գործողությունները ղեկավարելու նպատակով գերմանական կառավարությունը 1914 թ. սկզբներին Թավրիզում բաց արեց գլխավոր հյուպատոսություն, որը ղեկավարելու էր Մերձավոր և Միջին արևելքի լավագույն գիտակ լիտտենը։ Վերջինս գերմանական արտաքին գործերի մինիստրության և հետախուզական կենտրոնի հանձնարարությունները իրագործում էր Շյունեմանի միջոցով, որը հանդես էր գալիս որպես «Լոկալ-Անցեյզեր» թերթի թղթակից։ Նա միաժամանակ Թավրիզում թուրքական հյուպատոսության գաղտնի խորհրդականն էր և ըստ էության գերմանական և թուրքական դործակալությունների գործողությունների կոորդինացնողը։

Թավրիզի գերմանական գլխավոր հյուպատոսությունը իր հիմնադրման հենց առաջին օրերից ակտիվ պայքար ծավալեց հյուսիսային և հյուսիս արևմտյան իրանում Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական ազդեցությունը խարխլելու ուղղությամբ։ Գերմանական դիվանագիտությունը նույնիսկ լիտտենի միջոցով իրանական

¹ «Международные отношения...», серия III, т. I, стр. 122.

² Նույն տեղում, հ. 2, էջ 143։

³ ЦГИА Груз. ССР, ф. 15, д. 366, л. 120.

կառավարության առջև հարց հարուցեց, Ուրմիայի շրջանի բողոքական ասորիների հովանավորությունը Գերմանիային հանձնելու վերաբերյալ, որը ռուսական քաղաքական շրջանների կողմից դիտվեց որպես նոր և ավելի վճռական քայլ Գերմանիայի քաղաքական ադդեցությունը իրանում ամրապնդելու ուղղությամբ¹։

Ռուսական կառավարությունը բնականաբար լրջորեն անհանդրստացած էր հյուսիսային իրանում Գերմանիայի ձեռք բերած հաջողություններից և հատկապես նրա հակառուսական գործունեությունից։ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը արտաքին գործերի մինիստրությանն ուղղված իր 1914 թ. մայիսի 28-ի զեկուցագրում խնդրում էր հրավիրել արտաքին գործերի մինիստրության հատուկ խորհրդակցություն, քննարկելու համար հյուսիսային իրանում ստեղծված դրությունը։ Մասնավորապես նա առաջարկում էր կտրուկ միջոցառումներ ձեռնարկել գերմանական ոտնձգությունների դեմ ռուսական ազդեցության գոտում։ «Գերմանիայի ակտիվ գործունեությունը,— գրում էր նա,— ի չիք է դարձնում մեր վերջին տարիների ջանքերը և կայուն համոզում չի տալիս այն մասին, որ հյուսիսային իրանը հանդիսանում է մեր քաղաքական ազդեցության բացառիկ գոտին»²։

Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրության նյութերից ակնհայտորեն երևում է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ցարական կառավարությունը չունեւ մշակված ու պարզ քաղաքական դիժ այն հարցում, թե ինչպես կարելի է իրանը հուսալի ձևով պահել հակառակորդի՝ Գերմանիայի կողմը անցնելու վտանգից։ Արդեն 1914 թ. օգոստոսի վերջին Թեհրանում ռուսական դեսպանորդ Կորոստովեցը ահազանգում էր իր կառավարությանը, որ իրանական կառավարությունը հետևողականորեն փնտրում է գերմանական աջակցությունը՝ գիմադրելու համար ռուսական ադդեցությանը։ Նա առաջարկում էր իրանական կառավարության վրա ճազղել նրա համակրանքը շահելու իմաստով», ավելի կոնկրետ 1911 թ. օգոստոսի 19-ի Պոտսդամյան համաձայնագիրը չեղյալ հայտարարելու գնով³։ Այդ հարցում արտաքին գործերի մինիստր Սազունովը հակված էր կարծելու, որ փոխառության կանխավճարի հար-

¹ АВПР, ф. «Персидский стол», «Б», 1912—1915 гг., д. 142, л. 675—676.

² «Международные отношения...», серия III, т. III, стр. 249.

³ Ulrich Gehrke, Persien in der Deutschen Orientpolitik Während des Ersten Weltkrieges, band I, Stuttgart, s. 17 (ձեռագրի էրավունքով)։

ցում ընդառաջ գնալով Իրանին, նա կկարողանա ռուս-թուրքական կոնֆլիկտի դեպքում ապահովել իրանական կառավարության բարեհամբույր դիրքը: Գերմանական և Թուրքական ինտրիգներին ղիմադրելու նպատակով Սադունովը կոնդոնում նույնիսկ հարց բարձրացրեց, որ անհրաժեշտ է հասկացնել իրանական կառավարությանը, որ Թուրքիայի հետ ռազմական բախման դեպքում նա Ռուսաստանին և Անգլիային աջակցություն ցույց տալու դիմաց կարող է ստանալ շիթների սրբազան քաղաքներ Քարբալան ու Նաջաֆը: Լիաժամանակ նա անհրաժեշտ համարեց ղգուշացնել իրանական կառավարությանը, որ «ամեն տեսակ ինտրիգները Իրանի համար կարող են ունենալ միայն կործանարար հետևանքներ»¹:

Վերոհիշյալ փաստերը ակներևորեն ցույց են տալիս, որ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Գերմանիան և Թուրքիան Իրանում ակտիվորեն միջամտում էին անգլո-ռուսական քաղաքականությանը: Մասնավորապես Գերմանիան ձեռք էր բերել չափազանց ուժեղ դիրքեր և անգլո-ռուսական բլոկի կողմից ճանաչվել որպես իրավահավասար երկիր:

Գերմանական իմպերիալիզմը տենդորեն հող էր նախապատրաստում հետագա իրադարձությունների համար, որպեսզի զենքի միջոցով փորձի լուծել Արևելքում իր շահերի լինել չլինելու հարցը:

В. А. БАЙБУРТЯН

К ВОПРОСУ ОБ ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ ГЕРМАНИИ В ИРАНЕ В 1905—1914 гг.

Резюме

В начале XX в., готовясь к схватке за передел мира, германский империализм начал проводить активную политику в отношении Ближнего и Среднего Востока. Дальнейшей активизации германской политики в этом районе мира способствовало осуществление проекта Багдадской железной дороги. В планах кайзеровской Германии Иран занимал особое место, так как имел важное политическое, экономическое и стратегическое значение. В статье исследуются формы и методы проникновения германского империализма в Иран в период иран-

¹ Նույն տեղում, էջ 17:

ской революции 1905—1911 гг. и накануне первой мировой войны. В этой связи освещается борьба ведущих империалистических держав против германского проникновения в Иран, политика Англии и России в отношении Германии.

В период иранской революции Германия стремилась использовать национальные чувства и антиимпериалистические настроения иранского народа в борьбе против Англии и России.

В результате активных мер германской дипломатии позиции англо-русского блока в Иране заметно ослабли, и, наоборот, Германии удалось принудить своих соперников в ряде случаев признать за собой одинаковые с ними права в Иране.

В статье подчеркивается, что в осуществлении своих империалистических целей в Иране Германия широко использовала Турцию, которая в данном случае выступала в качестве ее союзницы. Прикрываясь «революционными» лозунгами, младотурецкое правительство проводило в отношении Ирана захватническую политику. Одновременно германо-турецкая агентура развернула широкую деятельность среди иранского населения, и в особенности среди местных племен, с целью использования их в случае войны против России и Англии.

Германский империализм, уже накануне войны, подготавливал почву, чтобы в дальнейшем силой оружия попытаться разрешить жизненно важный для него вопрос: быть или не быть его господству на Ближнем и Среднем Востоке.